

प्रतिक्रिया

प्राचार्य डॉ. सहस्रबुद्धे यांची समीक्षाबुद्धी

डॉ. द. दि. पुंडे, पुणे

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे ही एक कमालीची समाजमनस्क अशी व्यक्तित्वधाराच आहे. या व्यक्तीने शिक्षण क्षेत्रात येणे अगदी अपरिहार्यच होते. 'पहिले ते शिक्षण' हा मंत्र घेऊनच ते शिक्षण क्षेत्रात, मराठीच्या प्राध्यापकाच्या पेशात आलेले आहेत. या शिक्षणदान-मंत्राचा परिणाम साहजिकच त्यांच्या समीक्षात्मक आणि सर्जनात्मक या दोन्ही प्रकारांच्या लेखनावर झालेला दिसतो.

समाजमनस्कता व संवेदनशीलता हे त्यांचे व्यक्तित्व विशेष त्यांच्या साहित्यातून पदोपदी जाणवत राहतात.

सहस्रबुद्धे हे हाडाचे शिक्षक आहेत. समोरच्या विद्यार्थ्यांस आपला विषय काय केले असता समजेल-उमजेल याचा विचार अशा जातकुळीचे शिक्षक सातत्याने करित असतात. त्यामुळे त्यांनी जी समीक्षा लिहिलेली आहे तीही विद्यार्थी-केंद्री अशीच आहे. समीक्षाशास्त्राचा अभ्यासक-विद्यार्थी तयार व्हावा हीच दृष्टी किंवा हाच मुख्य हेतू त्यांच्या समीक्षालेखनामागे आहे. त्यांचा 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' हा ग्रंथ एक महत्त्वाचा समीक्षाग्रंथ आहे. इथे मात्र ते विद्यार्थ्यांसाठी लिहिण्याऐवजी ज्ञाननिर्मितीसाठी लिहित आहेत असे वाटते. तरीही वाचकांसाठी सोपेपणा असावा याची काही योजना, वाचकांची काही सुखसोय करायला ते विसरत नाहीत. उदाहरणार्थ या ग्रंथातच त्यांनी ज्ञानेश्वरांचे साहित्यशास्त्र सांगणाऱ्या निवडक ओव्यांचे उणीपुरी २४ पाने भरतील एवढे मोठे परिशिष्ट दिलेले आहे. त्यामुळे त्यांनी ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यशास्त्राबाबत जे विचार व्यक्त केलेले आहेत त्यांचा पडताळा वाचकाला परिशिष्ट पाहून लगोलग घेता येतो. त्यासाठी 'ज्ञानेश्वरी' शोधून उघडण्याचे परिश्रम वाचकास करावे लागत नाहीत.

तरुणांच्या भावनाकेंद्रांना राष्ट्रीय ऊर्जा देणारे चांगले काव्यसाहित्य पुरविले पाहिजे असे त्यांना वाटले आणि त्यांनी डॉ. पंडितराव पवार या आपल्या मित्राकडे 'तेजाची लेणी' संपादित करण्याची कल्पना बोलून दाखविली. असा या पुस्तकाचा इतिहास आहे.

या पुस्तकात स्वातंत्र्यवीर सावरकर, महाराष्ट्राचे दैवत कुसुमाग्रज आणि महाराष्ट्र-मानसाचा खडा आवाजच असणारे शाहीर अमरशेख या तिघांची राष्ट्रीय बाण्याची ध्येयासक्त अशी निवडक कविता संपादित केलेली आहे. ह्या तिघांची निस्सीम देशप्रेम, निःस्वार्थ त्याग आणि निरतिशय निष्ठा असणारी प्रेरक कविता प्रा. सहस्रबुद्धे दिशाहीन तरुणमनांसमोर ठेवून त्यांना मार्गस्थ करू इच्छितात.

प्रा. सहस्रबुद्धे स्वतंत्र समीक्षाविचार मांडण्याची क्षमता बाळगतात हे त्यांच्या 'प्रस्तावना : स्वरूप आणि संकल्पना' या पद्मगंधा प्रकाशनातर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथातून कळते. प्रस्तावनालेखनाची एक थोरली परंपरा आधुनिक मराठी वाङ्मयक्षेत्रात अगदी प्रारंभापासून असल्याचे दिसते. ही गोष्ट लक्षात घेऊन प्रा. सहस्रबुद्धे 'प्रस्तावना' हाच एक स्वतंत्र लेखनबंध आहे, अशी संकल्पना मांडतात आणि तीच निरनिराळ्या अंगाने तपासून पाहतात. एवढेच नव्हे तर प्रा. सहस्रबुद्धे ग्रंथप्रस्तावना

लिहिणाऱ्यांसाठी 'डूज अँड डोण्ट्स' हे (विधि-निषेधही) सांगतात. त्यामुळे त्यांचा हा ग्रंथ उद्याच्या ग्रंथप्रस्तावना लेखकांना मार्गदर्शक ठरणारा असाच आहे.)

त्यांचा आणखी एक दास्ताने रामचंद्र प्रकाशन संस्थेतर्फे प्रकाशित होणारा ग्रंथ म्हणजे 'समीक्षा - प्रयोजन व कार्ये' हा होय. हा ग्रंथ त्यांनी "मराठी भाषेचे पत्रकार, प्राध्यापक व विद्यार्थी यांना डोळ्यांसमोर ठेवून" लिहिलेला आहे. आपला हा ग्रंथ मराठी समीक्षेसंदर्भात काही सैद्धान्तिक विवेचन करणारा नाही तर समीक्षेचे हेतू व कार्ये असतात तरी कोणकोणती यांची समीक्षा लिहावी लागणाऱ्या वृत्तपत्रकारांना, प्राध्यापकांना व विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणारा आहे, हे स्वतः प्रा. सहस्रबुद्धे आवर्जून सांगतात.

लेखनप्रेमी डॉ. सहस्रबुद्धेसर

प्रा.डॉ. यशवंत त्र्यंबक पाठक, मनमाड.

सहस्रबुद्ध्यांनी १९८५ पासून ललित साहित्य लेखनास आरंभ केला. यात त्यांनी कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार हाताळला. यात 'डांगाणी' (सामाजिक कादंबरी), 'काळ साद घाली' (राजकीय कादंबरी), 'अहिनकुल' (ऐतिहासिक कादंबरी), 'वावटळ' (सामाजिक कादंबरी), 'भेद' (सामाजिक कादंबरी), 'मातंगी' (सामाजिक कादंबरी), 'क्षयवटाच्या पारंब्या' (अद्भुत कादंबरी), 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' (लीळाचरित्रात्मक कादंबरी) अशा कादंबऱ्या आहेत. यात विषय वैचित्र्य आहे. नगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यातील आदिवासी महादेव कोळी, ठाकर यांचे समग्र सामाजिक जीवन 'डांगाणी' या कादंबरीत आहे. यांचे जीवन ज्या निसर्गाच्या अंगाने जाते तो निसर्ग यात येतो. ही कादंबरी आदिवासी बोलीतली आहे. आदिवासींचे गुलामपण सावकारीपाशात फिरत राहते. हा नेहमीचा तिढा या कादंबरीत आहे. तरीही यातला बुध्या, इंदी, बुळ्यामास्तर या व्यक्तिरेखा त्यातल्या परिसरासकट कादंबरीत व्यक्त होतात. 'अहिनकुल' या ऐतिहासिक कादंबरीत आदिवासी आणि ब्रिटीश यांचा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील लढा वर्णिला आहे. कॅ. सीक्स आणि कॅ. माकिनटोश यांच्याशी गोविंद खाडे, रामजी भांगरे, रामा किरवा यांनी दिलेला लढा यात आहे. 'वावटळ' या कादंबरीत सुशिक्षित आदिवासी औद्योगिक क्षेत्रात आल्यानंतर त्यांना प्रस्थापित व्यवस्थांशी कसा संघर्ष करावा लागतो याचे चित्रण यात आहे. 'भेद' या कादंबरीत साखर कारखानदार आणि शेतमजूर यांच्यातल्या द्वंद्वची कहाणी आहे. 'मातंगी'त मातंग जीवनावरली कादंबरी वेगळे विश्व उभी करते. यातली राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वेगळेपणाने व्यक्त झालेली आहे.

इंडियन फ्रायडूच्या चंद्री आणि इतर कथा' हा एक वेगळा कथासंग्रह आहे. यातल्या बहुतेक कथा 'काम' या सूत्राभोवती गुंफल्या आहेत. काम ही नैसर्गिक प्रेरणा आहे. सारी सृष्टी यावर आहे. मात्र नर आणि मादी ही दोनच अस्तित्वे विश्वात आहेत असे वाटणे मानवी पातळीवर ठीक आहे. पण हा सारा प्रकृती-पुरुषाचा खेळ नाही काय? केवळ शारीरिक वासना भागल्या की माणूस पूर्ण होत नाही. तसा माणूस जन्मात कधीही पूर्ण होत नाही. तो अपूर्णच असतो. त्यातच काही महाभाग स्वतःला (परि)पूर्ण(?) मानतात. पण या अपूर्णतेतही तो 'पूर्णमदः पूर्णमिदं' अशी प्रार्थना करतो. तो त्याचा ध्यास बनतो. यातून साहित्य-समाज-संस्कृती जन्मतात. एका बाजूला वासना माणसाला

खेचत असतात नि दुसऱ्या बाजूला तो त्याच्या वासना सुंदर करण्याची धडपड करतो. फ्रॉईडने या बाबतीत जे काय आपले विवेचन केले, त्याचा आधार घेत घेत वासना व माणूस यातल्या प्राणीतत्त्वाचा विचार या कथांमधून व्यक्त केलेला आहे. कामातली उदात्त पुरुषार्थता नाहीशी करून महादरावच्या वासनेला बळी पडणारी मंजुळा किंवा 'सवत' कथेतील राधिका किंवा 'वडारीण' कथेतली वडारीण या पात्रांचे स्वभावचित्रण असे येते. 'अबोली' कथेतली गूढ प्रणयातली प्रतीकात्मता वेगळ्या अर्थाने व्यक्त होते. यातली स्त्री मनाची घुसमट विलक्षण आहे. समाजातला भोगवाद विकृतरूप धारण करित चालला आहे. याचा परिणाम ग्राम्य जीवनावर विशेष जाणवतो. स्वातंत्र्याच्या अतिरेकापायी माणूस काहीही करतोय. स्त्री समानतेमुळे स्त्रीनेच स्त्रीचे नुकसान कशा प्रकारे केले तेही लेखकाने सूचित केले आहे. या कथांतून मानवी आदिम प्रवृत्तीच्या संदर्भातील मूलभूतता या कथांमध्ये आहे. यातली निवेदनात्मकता परिणामकारक झाली आहे. यातल्या कथा ग्रामीण बाजाच्या आहेत. त्यातली नाट्यात्मता आणि कथनात्मकताही प्रभावी आहे. या साऱ्या कथा कथनात्मक पातळीवर वावरणाऱ्या आहेत. पण त्यातल्या जगण्यातून आलेले लेखकाचे चिंतनप्रधान मन विशेषपणे प्रकट झालेले आहे. 'कारव' कथासंग्रहातले सांस्कृतिक भावविश्व अनेक प्रश्न निर्माण करते. मानवी समस्या व्यापून टाकतात. भावनिक संघर्ष तीव्र करतात. हे संघर्षाचे कारव सतत सुरूच असते. त्यातली विसंगतीही जाणवते.

'भरारी अन् भानगडी' आणि 'संभव असंभव' ही दोन नाटके सहस्रबुद्धे यांनी लिहिली आहेत. यापैकी पहिल्या नाटकात बेकारीची समस्या मांडली आहे. दंभाचार आणि भ्रष्टाचारही यात येतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात हा दंभाचार व भ्रष्टाचार फार माजलाय नि सर्व क्षेत्रात तोच आता दहशतवाद होऊ पहातोय. याला तरुणांना सामोरे जाताना क्लेश होतात. तरीही काही तरुण यावर मात करतात. हा आशय रहस्यमय फार्सिकल स्वरूपात मांडला आहे. 'संभव असंभव' या नाटकात जनन प्रक्रिया ही नैसर्गिक बाब आहे. यातून वैज्ञानिक प्रगती होत होत आज टेस्ट ट्यूब बेबीपर्यंत मजल मारली आहे. त्याने निपुत्रिकपणावर मात करता येते. अशी मात करणाऱ्या मध्यमवर्गीय भारतीय माणसाचे चित्रण यात आहे. कातळी निखारे' ही एकांकिका 'अहिनकुल' या ऐतिहासिक कादंबरीवरून घेतलेली वाटते. कादंबरीतून एकांकिकेकडे जाणे यात जी प्रक्रिया लेखकमनात घडते त्याचे विवेचन लेखकाने प्रस्तावनेत केले असते तर बरे झाले असते. निर्मितीप्रक्रियेला सहाय्यभूत ठरले असते. वाचकाला हाही प्रवास समजायला रस वाटला असता.

ललित-चिंतनात्मक अशी 'मनात आणि अवकाशात व 'जनात आणि मनात' ही दोन पुस्तके आहेत. 'मनात आणि अवकाशात' हा लेखसंग्रह संतवचनांच्या आधारे लिहिलेले विविध लेख आहेत.

'आव्हान', 'प्रिया', 'कोऽहम' हे अनिल सहस्रबुद्धे यांनी तीन काव्यसंग्रह लिहिले आहेत. त्यांच्यातला कवी रसिकमनाला आव्हान देणारा आहे. उपहास, उपरोधातून ही काव्यशैली विविध भाष्ये करते. 'गॅटच्या नेटमध्ये सगळेच अडकले' असेही कवी म्हणतो. आणि 'मी कविता रतीशी रमतो' असेही ते मन स्पष्ट अनुभव घेते. या कविमनात प्रियेची प्रतिमा येते. ती विविध भावरूपे घेऊन येते. प्रिया या शब्दात कविमनाला जीवनाचा सारांश वाटतो. राधा ही या कविमनाची हृद्य संवेदना होते. त्यातली तद्रूपता हा केवलानंद जाणवतो. ही प्रेमकविता 'प्रिया' या काव्यसंग्रहातून भेटते. आणि मग कविमन विश्वातल्या मूळ प्रश्नाकडे येते. तो प्रश्न म्हणजे 'कोऽहम?' यातून तर माणसाच्या चिंतनशीलतेला आरंभ झाला. माझ्यातला 'मी'चा खोल भाववेध घेण्यात त्याला रस वाटू लागला. यातून विद्या-कला-संस्कृती निर्माण झाल्या. विज्ञान आणि संस्कृतीच्या सामंजस्यातून नवा मनु

घडला. 'नव्या मनुचा नव्या दमाचा शूर शिपाई मी आहे' या केशवसुतांच्या ओळीतून हा नवा मनु व्यक्त झाला. माणसातून माणसाचा शोध सुरू झाला. माणूसपणाच्या खोलीतून माणसाला त्याच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचे आकाश लाभले. तरीही माणसातला प्राणीपशु संपला नाही. त्यामधून कविमनाला जे जाणवले ते 'कोऽहम' या काव्यसंग्रहातून व्यक्त होते. 'मनुतनूत साठविली अक्षय संवेदना । सृष्टी सृष्टी अविर्त ही तेजोमय भावना ॥' ही भावना प्रकटते. 'जात पात धर्म । अभंगी बुडाले । अभंगी निपजले । माणूसपण ॥' अशी भावना 'कबीराच्या शेल्या'तून व्यक्त होते. ही कविता चिंतनाकडे वळते. त्यामुळे नकळत कवित्व निसटते. उपदेशक तीव्रतम होत जातो.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे संशोधन आणि लेखन

डॉ. प्रभाकर मांडे, औरंगाबाद

अनिल सहस्रबुद्धे यांचा 'लोकसाहित्यविचार' हा ग्रंथ १९९० मध्ये प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथात लोकसाहित्याचे स्वरूप, प्रयोजने यासंबंधी चर्चा करण्यात आली आहे. त्याशिवाय लोकसाहित्य चिरंतन प्रवाही का राहते? त्यात पर्याय कसे निर्माण होतात? त्याच्यात असलेल्या आवाहकत्वाचे स्वरूप कसे असते? इत्यादींची सखोल चर्चा करण्यात आली आहे. त्याचा समावेश पदव्युत्तर लोकसाहित्याच्या अभ्यासासाठी संदर्भग्रंथ म्हणून करण्यात आला आहे.

लोकसाहित्याबरोबरच संतसाहित्यासंबंधीसुद्धा अभ्यासपूर्ण लेखन केले आहे. 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' हा दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी ह्या प्रकाशन संस्थेने प्रसिद्ध केलेला त्यांचा ग्रंथ याची साक्ष आहे. या ग्रंथास कांचीकोठी पीठाच्या श्रीमत् जगद्गुरु शंकराचार्य यांच्याकडून पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. ह्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती २००५ मध्ये प्रसिद्ध झाली आहे.

'लोकबंध' ही मराठी साहित्यक्षेत्रात पूर्णपणे निराळी संकल्पना आहे. त्यांनी यासंबंधीचे तात्त्विक विवेचन मांडले. लोकबंधासंबंधी विचार करतानाच लोकतत्त्व म्हणजे काय हेही स्पष्ट केले. आदिबंध, कल्पनाबंध, भावबंध यांबरोबरच लोकसाहित्यात घडणारे आवर्तन इत्यादीसंबंधी आपले विचार मांडले. लोकबंधात्मक समीक्षेचे स्वरूप स्पष्ट केले. हा विषय अभ्यासकांच्या समोर स्पष्ट व्हावा म्हणून महाराष्ट्रातील विद्यापीठांत व्याख्याने दिली. संमेलनात आणि चर्चासत्रांत निबंध वाचले. प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी लोकसाहित्यविषयक लेखनात महत्त्वपूर्ण भर घातली.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे लोकसाहित्यासंबंधी लेखन लक्षात घेऊनच मुंबई विद्यापीठ आणि मराठी संशोधनपत्रिका यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित अ. का. प्रियोळकर व्याख्यानमालेत निबंध सादर करण्यासाठी त्यांना निमंत्रित करण्यात आले. ह्या व्याख्यानमालेत त्यांनी 'लोकसाहित्याची संशोधन पद्धती या विषयावर शोधनिबंध वाचला आणि नंतर ग्रंथरूपाने प्रकाशितही केला. लोकसाहित्याचा क्षेत्रीय अभ्यास कसा करावा? त्यात प्रचलित असलेले स्तरीय भेद कसे उलगडून दाखवावेत? त्यासंबंधीची शास्त्रीय चर्चा कशी करावी? इत्यादीविषयी त्यांनी सखोल चर्चा केली आहे. डॉ. सहस्रबुद्धे एवढे करून थांबले नाहीत तर मिथकांसंबंधी त्याचप्रमाणे लोकबंधात्मक समीक्षेसंबंधीदेखील विस्ताराने चर्चा केली आहे.

आदिवासी क्षेत्रात भरीव रचनात्मक काम केले. आदिवासींच्या जीवनाचा अभ्यास केला.

लोकसाहित्यविषयक संशोधनात महत्त्वपूर्ण भर घातली. मौलिक आणि सोपपत्तिक लेखन केले. त्यांचे संशोधन आणि लेखन गेल्या तीसपस्तीस वर्षांपासून चालू आहे.

लोकसाहित्य संशोधक प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

प्रा.डॉ. धोंडीराम वाडकर
अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर

ज्येष्ठ समीक्षक कै. वसंत दावतर यांनी मुंबई विद्यापीठ आणि मराठी संशोधन पत्रिका यांच्या विद्यमाने मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय अ. का. प्रियोळकर यांच्या स्मरणार्थ प्रतिमास एक याप्रमाणे ज्येष्ठ तज्ज्ञांची व्याख्यानमाला आयोजित केली. त्यात 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती' या विषयावर व्याख्यान देण्याचा बहुमान डॉ. सहस्रबुद्धे यांना प्राप्त झाला. या संशोधन पद्धतीचेच पुढे ग्रंथात रूपांतर झाले. 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती'मध्ये लोकसाहित्य संशोधनाची तत्त्वे, पद्धती यासंबंधात सर्व प्रकाराची तांत्रिक व सात्विक बाजू मांडली आहे. त्याचबरोबर 'मिथक' अशा स्वतंत्र प्रकरणात दैवतकथाशास्त्र मांडलेले आहे. याच ग्रंथात ललित साहित्याची लोकबंधात्मक समीक्षा पद्धती प्रयोगासह मांडून डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी समीक्षेला नवे परिमाण प्राप्त करून दिले.

त्यांचा 'लोकबंध' हा ग्रंथ 'लोक', 'लोकबंध' आणि 'लोकसाहित्य' या तीनच उल्लेखात, अतिशय मूलगामी चर्चा करणारा, तत्त्वशोधन करणारा व तत्त्व मांडणारा शास्त्रीय ग्रंथ आहे. लोकसाहित्यशास्त्राच्या महाराष्ट्रातील अभ्यासात तो अक्षरशः अतिमहत्त्वाचा ग्रंथ ठरला आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे 'लोकसाहित्याचा अन्वयार्थ', 'अन्नासाठी दाही दिशा' असे लोकसाहित्यविषयक अन्य ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. 'आपण जगतो ते लोकसाहित्यात' हा डॉ. सहस्रबुद्धेसरांनी मांडलेला सिद्धांत लोकसाहित्याच्या अभ्यासक्षेत्राला मूलगामी विचार करावयास लावणारा सिद्धांत आहे.

मनाचा खंबीरपणा जपणारे संशोधक व्यक्तित्व :

प्राचार्य डॉ. सहस्रबुद्धे

प्रा.डॉ. सुनील शिंदे,
अकोले कॉलेज, अकोले

'चाळीसगाव डांगण परिसर- सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' या विषयावर गुरुवर्य डॉ. गंगाधर मोरजे यांच्या मार्गदर्शनाखाली १९७९ साली प्रबंधलेखन करून डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी पुणे विद्यापीठाची डॉक्टरेट प्राप्त केली.

'सर्व महान कार्येही पर्वतप्राय विघ्नांमधून साध्य होत असतात. आपला पराक्रम प्रकट करा'

अशा आशयाचा विचार स्वामी विवेकानंद यांनी दिला आहे. असे विचार, आचरणातून प्रकट करणारी डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्यासारखी माणसे वैचारिक वारसदार म्हणावी लागतील.

साहित्यिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अशा एकूणच जडणघडणीत डॉ. सहस्रबुद्धे यांची वाटचाल म्हणजे 'अजून चालतोचि वाट, माळ हा सरेना' अशा स्वरूपाची आहे.

प्रबंध मार्गदर्शक डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

डॉ. वर्षा सतीश तोडमल, पुणे.

न्यूटनने म्हटले, 'माझे ज्ञान म्हणजे सिंधूत बिंदू.' सॉक्रेटिसने म्हटले, 'मला काही समजत नाही, एवढेच मला समजते.' तसेच समर्थानीही म्हटले, 'नेणतेपण सोडू नये' आपण नेणते आहोत, आपण अजून रिकामे आहोत, अजून आपल्याला खूप काही शिकायचे आहे. या भावनेने विद्यार्थी जर आपली घागर नम्रपणाने रिती करून घेऊन गेला की सरांच्या ज्ञानाने, मार्गदर्शनाने शिष्याचे भांडे अगदी काठोकाठ भरून जाणार, हा सगळ्यांचाच अनुभव.

सर म्हणजे अनंत ज्ञानाची तळमळ. त्या त्या शाखेतील अनंत ज्ञानासाठी कसे तडफडावे, कसे वेडे व्हावे हे सरांनी आम्हा विद्यार्थ्यांना शिकविले.

मनशक्ती केंद्रातील असंख्य वाचक प्रबंध पाहून सुखावतात. पण अध्यात्मासारखा विषय एवढा बांधेसूदपणे मी मांडू शकले ते सरांमळेच; आणि त्याहीपेक्षा विषय घेऊन मी जेव्हा सरांकडे गेले तेव्हा सर्वात प्रथम सरांनी मनशक्ती प्रयोगकेंद्राला भेट दिली, तिथले प्रयोग पाहिले, तिथल्या कार्यकारी संस्थापकांबरोबर चर्चा केली आणि मगच विषयाला हात घातला. सरांचे दुसरे विद्यार्थी श्री. लोहकरेसर यांच्या लोकसाहित्यावरील अभ्यासासाठी सर स्वतः आदिवासी गावातून पाच-पाच, सहा-सहा दिवस फिरले. डॉ. भीमा मोदळे यांचा 'संत शेख महंमद', डॉ. मालुंजकर यांचा 'विश्राम बेडेकर व्यक्ति आणि वाङ्मय', डॉ. माहेश्वरी गावित यांचा 'महाराष्ट्रातील समग्र आदिवासी साहित्य', डॉ. भांगे पाटील यांचा 'मराठी वाङ्मयातील मानसपात्रे', डॉ. संगीता शेळके 'स्त्रीवादी भूमिकेतून मराठी स्त्री कादंबरीकारांची स्त्रीपात्रे', अंजली धर्माधिकारी यांचा 'जी. एं.च्या स्वतंत्र कथा', प्रा. प्रतीक्षा गंगावणे यांच्या 'स्त्री आत्मचरित्रांचा स्त्री स्वातंत्र्य समता, सन्मान व स्त्रीमुक्ती विचार यादृष्टीने शोध', प्रा. रिक्कल यांचा 'प्रा. मुथा व्यक्ती आणि वाङ्मय', प्रा. सुचित्रा डावरे यांचा 'मराठी आत्मचरित्रातील स्त्रीपुरुष संबंध', डॉ. उज्वला जाधव यांचा 'मराठी शोकात्म नाटके', प्रा. अनिल उगले यांचा 'मढेकरांच्या कादंबऱ्या', अरुण घोरे यांचा 'मराठी तमाशा प्रधान कादंबरी', चांगदेव टेकाळे यांचा 'आप्पा कोरप्यांचे मी तो हमाल आणि भारवाही' तसेच डॉ. सुभाष शेकडे या व अशा विविध विषयावरील विद्यार्थ्यांचे पारित झालेले प्रबंध अचंबित करणारे आहेत हे खरेच. तथापि सरांनी मराठी विषयाच्या केवढ्या वैविध्यपूर्ण क्षेत्रात विद्यार्थ्यांच्या रूपाने संचार केला आहे हे लक्षात येते. म्हणून सर म्हणजे मला चालतीबोलती प्रयोगशाळाच वाटते. प्रत्यक्ष प्रायोगिक शिक्षण प्रत्येकालाच। सरांकडे क्षणाक्षणाला मिळते.

मतमतांतरे झाली तरी आत्मीयता कशी कायम राखावी हे त्यांनी आम्हा विद्यार्थ्यांवर बिंबवले. Positive Attitude Create A Chain & Reaction of Positive Thought हे त्यांनी शिकवले

व एकत्रतेचा मंत्र दिला आणि 'आनंदोत्सव' नियतकालिकाच्या माध्यमातून सर्वांना एका छताखाली आणलं.

आमचे सर अ. ना. सहस्रबुद्धे

विठ्ठल खाडे, फॉरेस्ट ऑफिसर, मुरबाड.

मी नुकताच दहावी पास झालो होतो. दहावीत जेमतेम मार्क होते. त्यात मी इयत्ता ११ वी ला शास्त्र घेतला. तेव्हा सहस्रबुद्धेसर आदिवासी महादेव कोळी समाजावर पीएच.डी. करत होते आणि याच निमित्ताने त्यांचे बऱ्याच आदिवासी विद्यार्थ्यांबरोबर अगदी आपुलकीचे संबंध होते. माझेही त्याच काळात आपुलकीचे संबंध त्यांच्याबरोबर प्रस्थापित झाले. सरांचे आणि वहिनींचे आपुलकीचे बोलणे असल्यामुळे बरीच मुले हटकून त्यांच्या घरी जायची. त्यांच्यात मी असायचो. घरी आई, बाबा, वहिनी व त्यांची लहान मुले असायची. सर्वच प्रेमळ. त्यामुळे घरी जाऊ की नको असे कधी वाटायचे नाही. सरही पीएच.डी.च्या अभ्यासाच्या निमित्ताने आमच्या आदिवासी भागात खेडोपाडी आदिवासी मुलांबरोबर फिरायचे. गावातील लोकांशी, मुलांशी चर्चा करायचे. लोककथा, लोकगीते, काही स्थानिक प्रथा, रुढी, परंपरा, चालीरिती याबाबत स्थानिक लोकांशी चर्चा करायचे. मीही त्यांना एक घोरपडा देवीबाबत लोककथा सांगितली होती. त्या कथेची सरांनी त्यांच्या प्रबंधात नोंद केली आहे.

रंधा गावाच्या परिसरात घोरपडा देवीचे मंदिर प्रवरा नदीच्या काठी आहे. त्या ठिकाणी रंधा फॉल म्हणून एक मोठा धबधबा आहे. या धबधब्याचे पाणी ज्या ठिकाणी पडते त्या ठिकाणी मोठा डोह आहे. या डोहात पाण्याखाली मोठा देवाचा वाडा आहे अशी लोकांची श्रद्धा आहे. या देवाच्या वाड्यातून एक गाय दररोज वर घोरपडा देवीच्या त्या परिसरात चरायला यायची. त्याच परिसरात गुरे चरायला आणणाऱ्या गुराख्याच्या गायींच्या कळपात ती चरायची. संध्याकाळ झाली की ती गाय परत डोहात निघून जायची. एक दिवस त्या गुराख्याने ठरवले की ही गाय जाते कुठे ते पाहायचे म्हणून तो त्या गायीच्या पाठीमागे गेला. तशी ती डोहात जायला लागली तर तो गुराखीसुद्धा त्या डोहात तिच्या शेपटीला धरून गेला. खाली गेल्यावर त्याला तो देवाचा सोन्या-चांदीचा चमकणारा महाल दिसला. हे सर्व पाहून त्याचे देहभान हरपले. तेवढ्यात देव समोरून आला. त्यांनी त्या गुराख्याला आशीर्वाद दिला आणि सोन्या-चांदीने-माणिकांनी भरलेले ताट त्याच्या घोंगडीच्या पदरी देवू लागला. ते चमकणारे मोती पाहून त्याला विस्तवाचे लाल इंगळ वाटले. त्याने तो घोंगडीच्या पदरात न घेता तिथेच टाकून तो पळाला. तसेच सरांनी माझ्यासाठी खूप केले, पण ऐन मोक्याच्या वेळी त्यांनी दिलेले माणिकमोती मला सांभाळता आले नाहीत. मी त्यांच्यासमोर हरलो. आतापर्यंत त्यांनी माझ्यासाठी खूप काही केले. आता त्यांच्यासाठी थोडा खारीचा वाटा इथून पुढे उचलण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.

आदिवासी-वननिवासी विद्यार्थ्यांत रंगलेले : डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

मदन चोरघडे उल्हासनगर.

डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे यांचा व माझा परिचय गेल्या २७ वर्षांपासूनचा. १९७९ साली मी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कामासाठी पूर्णवेळ कार्यकर्ता म्हणून अकोले येथे गेलो. पूर्वीचे पूर्णवेळ कार्यकर्ते श्री. गोविंदराव लेले यांनी त्यांच्याशी माझा परिचय करून दिला. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी त्यावेळी 'चाळीसगाव-डांगण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन व भाषिक अभ्यास' या विषयावर पुणे विद्यापीठाची पीएच.डी. संपादन केली होती. अकोले तालुक्यातील आदिवासी महादेव कोळी आणि ठाकर हा त्यांच्या अभ्यासाचा विषय होता. त्यावेळी ते तिथल्या मॉडर्न हायस्कूलमध्ये ज्युनिअर हायस्कूल टिचर होते. आई-वडील, पत्नी, दोन मुले असे छोटे कुटुंब. नगर जिल्ह्यातील अकोलेसारख्या डोंगराळ भागातील तालुक्याच्या ठिकाणी जे काही समाजात मिसळून राहणारे मोजके कार्यकर्ते होते त्यापैकी डॉ. सहस्रबुद्धे हे एक तरुण, उत्साही कार्यकर्ते. त्यांच्यातील प्रांजळपणा, मनमिळावू वृत्ती, संवेदनशीलता, चिकाटी, विचारांची प्रगल्भता, संघनिष्ठा आणि आदिवासी विद्यार्थ्यांना मदत होईल असे करण्याची तीव्र इच्छा हे गुण मला अतिशय भावले आणि त्यातून मैत्री व आदरभाव निर्माण झाला. पुढे हे संबंध त्यांच्या घरच्या एका सदस्याइतके घनिष्ठ झाले.

अकोले तालुक्यात वननिवासी-आदिवासींची संख्या मोठी असून हा समाज अज्ञान आणि दारिद्र्य यात खितपत पडला आहे. डॉ. सहस्रबुद्धे शिक्षक असल्याने आणि त्यांच्या प्रबंधाच्या विषयामुळे तालुक्यातील अनेक विद्यार्थ्यांशी. त्यांच्या गावांशी त्यांचा थेट संबंध होता. त्यावेळचे संघाचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते कै. दामुअण्णा दाते आणि कै. तात्याराव बापट यांनी एका बैठकीत मध्य प्रदेशातील 'वनवासी कल्याण' आश्रमासारखे काम महाराष्ट्रात सुरू करून त्या माध्यमातून विद्यार्थी वसतिगृहे, आरोग्यसेवा केंद्र, बालवाड्या असे प्रकल्प सुरू करावेत असा विचार मांडला. त्यांनी डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्यावर जबाबदारी टाकली. सहस्रबुद्ध्यांनाही काम आवडले. झाले. कामाला सुरुवात झाली. प्रत्यक्ष त्यांच्या स्वतःच्या घरातच रखमा मुठे, विठ्ठल खाडे, निवृत्ती झडे असे महादेव कोळी समाजाचे विद्यार्थी राहू लागले आणि महाराष्ट्रात 'वनवासी कल्याण आश्रम' याची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. नंतर पुढे जवळपास वर्षभराने 'महाराष्ट्र वनवासी कल्याण आश्रम' संस्था अस्तित्वात आली.

साहित्यिक कार्यकर्ते : प्राचार्य डॉ. अ. ना. सहस्रबुद्धे

संजय कळमकर, अहमदनगर

एकदा स्नेहसंमेलनानिमित्त पोस्टकार्ड कथा स्पर्धा आयोजित करण्यात आली. या वेगळ्या कल्पनेचे निर्माते होते डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे. पोस्टकार्डवर मावेल इतकीच कमी शब्दातील कथा लिहायची. मी अगदीच बारीक अक्षरात 'पापा' नावाची कथा लिहिली. तिला प्रथम क्रमांक मिळाला. एकंदर माझ्यातील लेखक पोस्टकार्डमधून जन्माला आला.

मग हळूहळू आमचा 'साहित्यिक ग्रुप' जमू लागला. नवीन कथा-कविता लिहायच्या. त्या परस्परांना वाचून दाखवायच्या आणि त्यावर नंतर टिंगलटवाळी करत बसायचे. हे डॉ. सहस्रबुद्धेसरांना समजले तेव्हा एका तासाला त्यांनी आम्हाला सांगितले, परस्परांच्या लेखनातील दोष काढून टवाळी करण्यासाठी एकत्र येऊ नका. आताच नाउमेद झालात तर तुमच्या हातून चांगले साहित्य निर्माण होऊ शकणार नाही.

एकंदर नवीन लिहिणाऱ्यांना व्यासपीठाची व योग्य दिशेची गरज आहे हे ओळखून सरांनी विद्यार्थी साहित्य परिषदेची स्थापना केली. त्यात अनिता सौंदणकर, विजय जोशी, रवी रसाळ, अमिता जोशी, सुदर्शन देशपांडे, शिल्पा रसाळ आणि मी अशी टीम जमली. सरांनी मला पहिला अध्यक्ष केल्याने तर मी त्याच काळात अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचा अध्यक्ष झाल्याच्या थाटात मिरवू लागलो.

परिषदेचे कार्यालय म्हणजे सरांचे घर. तेथे आमचा राबता सुरू झाला. नवकवी अथवा लेखकांचे स्वप्नाळू विचार ऐकणे म्हणजे भयंकर शिक्षा. पण सरांनी तीही सहन केली. एवढेच नाही तर त्यांनी मुलीच्या नावाने 'स्फूर्ती प्रकाशन' नावाची प्रकाशन संस्थाही सुरू केली.

स्वतः वास्तवदर्शी साहित्यिक असलेल्या सरांनी स्फूर्ती प्रकाशनाच्या माध्यमातून एकंदर साहित्यिक चळवळीलाच गती देण्याचा प्रयत्न केला. माझे भाग्य म्हणजे 'चिअर्स' हा कथासंग्रह प्रकाशित करून सरांनी माझ्यातला लेखक फुलविला. आज 'स्फूर्ती प्रकाशना'च्या नावावर ललित, कथा, कविता अशा विविध प्रकारची पुस्तके जमा आहेत. त्यात डॉ. गंगाधर मोरजे यांचे 'षड्भुजगणेश', विनायक नातूंचे 'नंदादीप', मुळेशास्त्रींचे 'ज्योत अंतरीची', प्राचार्य मधुसूदन बोपडीकरांचे 'खिडक्या', डॉ. मालुंजकरांचे 'माझा प्रवास' तर 'विधिनाट्य' डॉ. वाडकरांचे, प्रा. दयाघन राणेंचे 'होस्टेलर', डॉ. गोविलकरांचे 'झुलवा', पुंडलिक गवंडींची 'गऊ', तर आप्पा कोरपेंची 'भाकर', बाळ साळवे यांचे 'यडमी', प्रा. मीरा पटारे यांचे 'चिंतनशिल्पे, डॉ. शिंदेंचे 'त्रिवेणीसंगम', डॉ. डागवाले यांचे 'ज्ञानदेव-नामदेवांची प्रभावळ', 'श्रद्धा-सलोखा' हे फादर डॉ. ख्रिस्तोफर शेळके एस. जे. यांचे, गौरी कुलकर्णीचे 'सारे तेच मात्र', नुकताच 'प्रार्थना' कवितासंग्रह प्रकाशित झालेल्या डॉ. सुधा कांकरिया यांचे 'नेत्रोत्सव', प्रा. पंडितराव पवारांचे 'साक्षी' अशी मोठी यादी देता येईल. यातल्या डॉ. एरंडेंच्या 'दिनबंधूकार' ग्रंथास सहा पारितोषिके मिळाली तर या प्रकाशनाच्या सुमारे १५ पुस्तकांना वेगवेगळे पुरस्कार मिळाले.

एक साहित्यिक नवनिर्मिती करताना, तरुण मुला-मुलीतील लेखक-कवी फुलविताना वेगळ्या प्रकारे मराठी साहित्य कसे समृद्ध करू शकतो याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे प्राचार्य सहस्रबुद्धेसर.

प्रकाशन क्षेत्रातही सरांनी अफलातून प्रयोग केले. १९९४ साली त्यांनी 'स्फूर्ती प्रकाशन'तर्फे एकाच दिवशी १८ तर १९९६ साली एकदमच २४ पुस्तके प्रकाशित केली. या प्रकाशनास सरांच्या या धाडसाचे कौतुक करण्यासाठी डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, मंगेश पाडगांवकर, रमेश तेंडुलकर आदी दिग्गज उपस्थित होते.

संध्येलाही सरसावून पूर्वेकडे....

डॉ. गिरीश कुलकर्णी, अहमदनगर.

पेमराज सारडा महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा आजवरील थक करणारा आयुष्याचा प्रवास म्हणजे योगायोग नाही. मागील ३ वर्षात आम्ही अनुभवले की डॉ. सहस्रबुद्धे एक जबरदस्त इव्हेंट मॅनेजर आहेत. 'नॅक'ची अधिस्वीकृती सारडा महाविद्यालयाला मिळविण्याचे 'मिशन' २ वर्षांपूर्वी सुरू झाले. कॉलेजच्या आवारात वर्ग पुरेसे नव्हते. एकाही विभागाला स्वतंत्र कार्यालय नव्हते. ग्रंथालयाची रया गेली होती. संडास-बाथरूम, मुला-मुलींसाठी थांबण्याचे कक्ष व अभ्यासिका, असल्या मूलभूत सुविधांची स्थितीही तेवढी समाधानकारक नव्हती. आवारात आणि वर्गात स्वच्छता नव्हती. संस्थेत प्रत्येक कामासाठी माणसे होती. परंतु कामांची परिणामकारकता शून्य होती. कॉलेजचे कॅन्टीन बंद होते. कॉलेजबाहेरची ब्रात्य मुले राजरोस उपद्रव देत. कॉलेजातील विद्यार्थीसंख्येला उतरती कळा लागली होती. पदव्युत्तर वर्गांना 'क्लबिंग'च्या संकटातून वाचवायचे कसे ही चिंता भेडसावत होती. पण त्याचे उत्तर कोणाला सापडत नव्हते. महाविद्यालय म्हणजे एक संघ आहे, या 'टीमस्पीरिट'चा दुष्काळ होता. हे आव्हान पेलणे सोपे नव्हते. अधिस्वीकृतीत 'क' वर्गाही मिळविताना दमछाक होईल, अशी ही स्थिती होती. हे आव्हान डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी स्वीकारले. संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांना विश्वासात घेऊन सरांनी महाविद्यालयाच्या कायाकल्पाची योजना त्यांच्या गळी उतरविली. प्रा. सी. एम. जोशी यांच्या हाती कायाकल्पाचे सुकाणू दिले आणि प्रत्येक प्राध्यापकाशी व्यक्तिगत संवाद सुरू केला. जाहीर भाषण करून, आवाहन करून शिक्षक व शिक्षकेतरांनी सवयीने माना डोलावल्या असल्या. परंतु स्वतःचे कर्तव्य समजून अंग झटून कोणी कामास लागले नसते. विद्यार्थी सर्व अध्यापकांसोबत सक्रिय होणे तर दूरच. सरांना हे सर्व नीटपणे समजले. त्यामुळे हा व्यक्तिगत आणि हृद्य व्यक्तिगत संवादाचा मार्ग त्यांनी पसंत केला.

ज्यांना बदलासाठी समाजातील प्रत्येकाला सोबत घेऊनच काम करायचे, त्यांना 'वाकेन पण मोडणार नाही घेतला वसा टाकणार नाही', हाच मूलमंत्र व्यवहारात आचरणात ठेवावा लागतो. खुज्यांना सोबत घेण्यासाठी कमरेत वाकावे लागते. डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे प्रत्येकाशी जुळवून घेण्याचे समायोजन कौशल्य असाधारण आहे.

शिक्षण ही माणसाला अंतर्बाह्य सुसंस्कृत, सामाजिक जाणीव संपन्न करणारी प्रक्रिया असते. हिंदू सेवा मंडळ तर सुरूच झाले ते, दलित-वंचितांना राष्ट्रीय शिक्षण देण्यासाठी. तळात शिक्षणाची गंगा पोहोचविण्यासाठी. त्यामुळे १९१३ साली बुवा बोरकरांनी अनाथ विद्यार्थी गृहाचे हिंदू सेवा मंडळाद्वारे लावलेले रोपटे आज शताब्दीकडे यशस्वी वाटचाल करित आहे. प्राचार्य सहस्रबुद्धे यांना या परंपरेचा विलक्षण अभिमान आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांची पाळेमुळे मुळात आदिवासी-वनवासींच्या सेवाकार्यात रुजलेली आहेत. अकोलेभंडारदयाला वनवासी कल्याण आश्रम सरांनीच सुरू केला. त्यामुळे मळलेल्या जुनाट वाटा सोडून आत्मविश्वासाने नव्या वाटा धुंडाळण्याचा त्यांनी प्राचार्य झाल्यावर प्रयत्न केला. महाविद्यालयाची नाळ झोपडपट्ट्या आणि वेश्यावस्त्यातील सेवा कार्याशी जोडली. माझे व्यक्तिगत आणि सहकार्य करणाऱ्या इतर प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांचे सर 'गॉडफादर' बनले. महाविद्यालयाचे तास संपल्यावर पूर्वी नको तेथे दिसणारे विद्यार्थी आता प्राध्यापकांसह सेवाकार्याच्या नव्या तीर्थक्षेत्री रमतात.

गुंफिता मानव्याचे शेले....

मुलाखतकार : लियाकतअली सय्यद
अहमदनगर आकाशवाणी केंद्र शब्दांकन : प्रा.डॉ. माहेश्वरी वीरसिंग गावित

श्रोतेहो, आपण आयुष्याच्या एका टप्प्यावर उभे राहिलो की, आपल्याला आपला भूतकाळ आठवावासा वाटतो आणि आयुष्याचे सिंहावलोकन करताना काही गोष्टींची आपल्याला अतिशय तीव्रतेने जाणीव होते, काही गोष्टींची खंत वाटते, काही गोष्टींचा अभिमान वाटतो. आपल्या आजूबाजूला असलेली माणसं, आजूबाजूला असलेला समाज याकडे आपण अधिक जागरूकतेने बघायला लागतो किंवा फार फार तर सजग होतो असे म्हणायला काहीच हरकत नाही. अहमदनगरमध्ये आणि अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये जे एक व्यक्तिमत्त्व सर्वांच्या परिचयाचे आहे, त्या व्यक्तिमत्त्वाचे नाव आहे प्रा.डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे. त्यांच्या पाटीपुढे कदाचित त्यांनी किती शिक्षण घेतले आणि आता ते काय आहेत ते मांडलेलं असतं. पेमराज सारडा महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून पुष्कळ विद्यार्थी, त्यांचे सहशिक्षक आणि आजूबाजूचे लोक त्यांना ओळखतात. परंतु, सहस्रबुद्धेसरांच्या मागचा माणूस कसा आहे? त्यांचं बालपण कसं होतं? इथपर्यंत येताना त्यांनी आयुष्याचे कसे कसे टप्पे ओलांडले? मला वाटतं हे जाणून घेणं आपल्याला फार गरजेचं आहे.

तुम्ही असे माणसांचे गुच्छ तयार केलेत सर. तुम्ही पुस्तकं तर वाचलीत पण मला असं वाटतं की, त्यापेक्षा जास्त तुम्ही माणसं वाचली आहेत. आता हे सर्व करीत असताना आपण काही मोठ्या माणसांना भेटतो, मोठ्या माणसांना ऐकण्याचा त्यांना बघण्याचा योग येतो. त्यावेळी अशा काही गमतीजमती किंवा एखाद्या मोठ्या माणसाचा लेक्चर आहे किंवा भाषण आहे किंवा कुठेतरी दंगामस्ती करायला निघालो....

- माझ्या आयुष्यामध्ये खूप मोठी माणसं आली ती खूप जवळ आली. त्याच्यामध्ये अमरशेख, ज्यांचं नाव महाराष्ट्रभर आहे. मला त्यांनी वेडच लावलं होतं आणि त्यावेळी मी अवघा पाचवीत होतो. मुरलीमास्तर होते त्यावेळी त्यांच्या तिथेच त्यांचा रियाज चालायचा. आता तो जो जैनउद्दीन शेख आहे कोतूळचा. त्याला आता प्रति अमरशेख म्हटलं जातं. त्यांना मी फार जवळून पाहिलं आहे. त्यांच्या बैठकीत मी बसायचो आणि अमरशेखांची सगळी गाणी, प्रत्यक्ष त्यांचा रियाज चालू असताना मी पाहायचो. दुसरंही मला तुम्हाला सांगता येईल की, दत्ता देशमुख हे लाल निशाण गटाचे मोठे लिडर होते. त्यांच्या ताटात मी जेवलेलो आहे. अशा एका बाजूला पोपट देशमुख आणि एका बाजूला मी. आम्ही लहान-लहान होतो, चौथी पाचवीतले विद्यार्थी. त्याला आम्ही फार आवडायचो. ते आम्हाला घेऊन कुठेही जायचे तर यशवंतराव चव्हाणांना काळी निशाणं दाखवायला आम्ही दोघं पुढे होतो. दत्ता देशमुख पुढे फार मोठे झाले.

दत्ता देशमुखांचं असं होतं की, बाकीच्या सर्व पक्षातील लोकांना त्यांच्याविषयी आदर होता. त्यावेळचे तत्कालिन महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी दत्ता देशमुखांच्याच सूचनेवरून 'नाथसागर' हा त्यांना दिला. तर आणखी एक गोष्ट मला तुम्हाला अशी विचारायची आहे की हे सगळे करत असताना कुठेतरी पोटसाठी आपण काहीतरी करतो. तुम्ही शिक्षक अपघाताने झालात की तुमची ही सगळी बीजं तुम्हाला पोषक आणि प्रेरक होती. शिक्षकाला चार गोष्टी अधिकारवाणीने सांगता येतात. तर तुम्ही शिक्षक कसे झालात?

- खरं म्हणजे तुम्ही आता जो प्रश्न विचारला तो फारच महत्त्वाचा आहे की, मी खरंच अपघाताने शिक्षक झालो. मला खरं कलावंत किंवा कार्यकर्ता व्हायचं होतं. मला त्याच्यामध्येच रस असायचा. कारण मी अगदी सुरुवातीपासून सर्वोदयाच्या किंवा राष्ट्र सेवा दलाच्या आणि नंतर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या संघटनांमध्ये वाढलो तिथे कार्यकर्ता म्हणूनच. बाल कार्यकर्ता म्हणूनच मी गेलो. राष्ट्र सेवा दलामध्ये तर मी, त्याच्या कलापथकामध्ये नित्याचा एक सहभागी असायचो. मी फार छान पोवाडे म्हणायचो. नाट्यछटा सादर करायचो आणि आमच्या त्या पगारेबरोबर, जे पूर्णवेळ कार्यकर्ते होते, त्यांच्याबरोबर हिंडायचो. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातही मी तसेच करायचो. नानीवडेकर गुरुजी जे सर्वोदयाचे होते, त्यांच्याबरोबर प्रभातफेऱ्या काढायचो. मला कार्यकर्ता व्हायला आवडले असते पण, त्या कलापथकाने मला नाटकांचे वेड लावले. मी दुसरीत असताना सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये जी कामं करायचो ती आजतागायत मी करित आलो. त्यामुळे मला व्हायचं होतं कलावंत. दुसऱ्या बाजूला, माझं गणित फार चांगलं होतं. गणितात मला पैकीच्या पैकी मार्क्स मिळायचे. गणिताचं आणि शास्त्राचं मला वेड होतं आणि मला कॉलेजला जायचं होतं. पण, दुर्दैवाने असे झाले की, आमच्या घरी अठराविश्व दारिद्र्य असल्यामुळे त्या काळातसुद्धा, कॉलेजचं शिक्षण फुकट असून मला कॉलेजमध्ये जाताच आलं नाही. मी ज्यावेळी मॅट्रिक झालो त्याचवेळी वडिलांनी घेतली पेन्शन. मग सगळ्या घराची जबाबदारी माझ्यावर पडली. घरात कुणी कमावणारं नाही अशी स्थिती झाली. थोरल्या बहिणीचं लग्न व्हायचं होतं आणि तिला सुदैवाने प्राथमिक शिक्षिकेची नोकरी लागली. मी चार दिवस सारखा रडत होतो की, मला कॉलेजला जायचंय. पण, मला कॉलेजला जायला काही मिळेना. तिने मला श्रीरामपूरला आर.टी.एम.बी. कॉलेजला टी.डी.ला घातलं. कारण तिथे तिलाही कुणीतरी पाठीराखा पाहिजेच होता. ती आणि मी श्रीरामपूरला रहायला आलो आणि तिथे मी टी.डी. झालो. ही सगळी माझी जडणघडण फडकेसर पाहात होते. त्यांनी मला श्रीरामपूरहून बोलवून घेतलं आणि शिक्षकाची नोकरी दिली.

तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाची वीण जर आपण अशी उलगडून बघितली तर मला असं वाटतं की, फडकेसरांमुळे तुम्हाला सर्वोदयी विचार मिळाला. त्याच्यानंतर तुम्ही राष्ट्र सेवा दलामध्ये पगारेंच्यामुळे तुम्ही पूर्णवेळ कार्यकर्ता म्हणून काम केलं. तुम्ही राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातही होता. लाल निशाणी गटाचे दत्ता देशमुख होते. त्यावेळी त्या परिसरातील सगळीच माणसं त्यांच्या जवळची होती. दुवें दादांचा कदाचित तुमचा परिचय झाला असेल. ही सगळीच मोठी माणसं. जसं तुम्ही सांगितलं की, अमरशेखांशी तुमचा परिचय झाला. या सगळ्या विचारांचा कुठेतरी आपापसात एक टकराव होतो किंवा जो तणाव निर्माण होतो. तुम्ही इतकं अनुभवलेलं आहे, एवढं भोगलेलं आहे, एवढं पाहिलेलं आहे तर तुम्ही या सर्व विचारांचा एकत्रितपणा माणसांच्या उत्कर्षासाठी कसा मांडाल?

- एक गल्लत आपण सर्व बुद्धिवादी लोक करतो की, हे सर्व विचारप्रवाह काहीतरी भिन्न आहेत. खरं म्हणजे या सगळ्यांच्यामध्ये माणसाचा शोध - माणसाची उन्नती हाच विचार दडलेला आहे आणि तो मला सगळ्यांमध्ये प्रामाणिकपणे जाणवला की, सगळ्यांना माणसांची उन्नती करायची आहे. माणसाला मोठं करायचं आहे. माणसाचं सुख हेच त्यांचं ध्येय आहे आणि त्याच्यामध्ये दुसरा जो भाग आहे तो म्हणजे राष्ट्रीयत्व. राष्ट्रीयत्व आणि माणूस. माणसांचं राष्ट्र बनलेलं असतं. राष्ट्र म्हणजे कुठला तुकडा नसतो जमिनीचा. हे मला सगळ्या विचारातून पाहायला मिळालं. अगदी कम्युनिस्ट पक्षातूनसुद्धा मला त्याचेच बाळकडू मिळाले. उलट तिथं तर साम्यवादाचे धडे मी घेतले.

समतेचे धडे मी घेतले. हे जे मला बघायला मिळाले त्याविषयी एक गंमत तुम्हाला सांगतो की, एकदा मला संगमनेरला विजयादशमीच्या उत्सवासाठी प्रमुख वक्ता म्हणून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाने बोलावलं. तिथे वकीलसरांनाही बोलाविलेलं होतं. तर त्यांनी मला नंतर बैठकीत विचारलं की, तम्ही आधी राष्ट्र सेवा दलात होता. नंतर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात आलात ही तुमची दुहेरी निष्ठा वगैरे नाही का? मी म्हणालो की, “तुम्ही राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात या आणि पुन्हा राष्ट्र सेवा दलात जा म्हणजे माझ्या प्रश्नाचे उत्तर तुम्हाला मिळेल.” मी या दोन्हीही ठिकाणी काम केलं आणि मला असं दिसलं की, दोन्हीकडे राष्ट्रीयत्व जपलं जातं. जसं ‘सर्व देवः नमस्कृत्य केशवम् प्रति गच्छति’ असं जर असेल तर भारतामध्ये निर्माण झालेली ही सर्व विचारधारा ही मानव्याचा शोध घेत आणि माणसाला मोठे करित, माणसाचं बाळकडू सर्व जगाला देत निघालेली आहे असं माझं मत झालं आणि त्यामुळे मी माणसांचा उपासक झालो आणि माणसांसाठीच जगत राहिलो.

मी सुरुवातीलाच असं म्हणालो होतो की, आपल्याला काही गोष्टींचा अभिमान वाटतो. त्या गोष्टी पुन्हा पुन्हा कराव्याशा वाटतात. तसाच मी खंतसुद्धा वाटते असा उल्लेख केला होता. तुमच्या मनामध्ये एखादी गोष्ट करण्याचा मानस आहे का?

- त्याचं काय आहे की, माझ्या मनामध्ये अजून खूप खंती आहेत. नुसती एकच खंत नाही. माझं एक नाटक मी रंगभूमीवर आणलं. माझी दोनतीन नाटकं आहेत पण, व्यावसायिक रंगभूमीवर माझं नाटक आलं नाही त्याची मला खंत आहे. मला असं खूप वाटायचं की, मला खूप मोठा साहित्यातील पुरस्कार मिळावा. मी सर्व प्रकारचं साहित्य लिहिलं. पण त्यातली ‘डांगणी’ नावाची आदिवासींवरील सामाजिक कादंबरी सर्वात जास्त गाजली पण, तेही पुस्तक खूप गाजलं आणि त्याला फार भरभरून पुरस्कार मिळाले असं काही घडलं नाही. त्याचबरोबर मला असं सारखं वाटतं की, माझा एखादा विद्यार्थी हा नोबेल पारितोषिक मिळवणारा व्हावा. एका विद्यार्थ्याला राष्ट्रीय पारितोषिक मिळालं म्हणजे राष्ट्रपतीपदापर्यंत तो गेला पण, नोबेल पारितोषिक एखाद्या विद्यार्थ्याला मिळावं असं मला वाटतं. ते मला अजून पाहायचं आहे, भरभरून लिहायचं आहे, भरभरून बोलायचंय आणि सगळे विद्यार्थ्यांना घडवण्यासाठीच पुढं करायचं आहे. म्हणून ‘आनंदोत्सव’ सारखं एक नियतकालिकही सुरू केलेलं आहे जे संशोधनाशी संबंधित आहे. माझ्या निवृत्तीनंतर मी ते करणार आहे. अजून माझ्या हाताशी एक वर्ष आहे. त्याच्यामध्ये मला काय काय करता येईल ते हिंदू सेवा मंडळासाठी मला करण्याची इच्छा आहे.

लोकसाहित्य विशारद डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

प्रा.डॉ. सुभाष शेकडे

‘लोकसाहित्यविचार’ हा त्यांचा लोकसाहित्यविषयक पहिला ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाच्या अनुदानातून सिद्ध झाला असून, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद यांनी तो प्रसिद्ध केला. पदव्युत्तर लोकसाहित्याच्या अभ्यासासाठी संदर्भग्रंथ म्हणून तो लगेचच नेमला गेला. यातील ‘माझा मुक्त संवाद’ या निबंधात क्षेत्रीय अभ्यासातील भ्रमंतीपूर्वक संकलनातील अनुभवांचे कथन

केले आहे. 'लोकसाहित्य स्वरूप' या निबंधात लोकसाहित्य ही संकल्पना अभ्यासाचे महत्त्व संग्रहण संवादानाची भारतीय परंपरा, लोकसाहित्यातील लोक, वेदांचा वेद, लोकसाहित्य कोठे आढळते, लोकसाहित्य आणि भाषा भावबंध व कल्पनाबंध, लोकसाहित्याची अंगे, लोकसाहित्य प्रकार व वर्गीकरण, पृथक्करण, लोकसाहित्याचा इतर शास्त्राशी संबंध, लोकसाहित्य हे शास्त्र की कला, लोकसाहित्य आणि मानवी वर्तन आणि लोकसाहित्य अभ्यासविषयक दृष्टिकोन या मुद्द्यांच्या आधारे लोकसाहित्य संकल्पना व लोकसाहित्य अस्तित्व यांचा ऊहापोह केला आहे.

लोकसाहित्याचा अभ्यास ही एक जीवनदृष्टी होऊन बसते व लौकिकातील प्रत्येक अभिव्यक्तीचा लोकासांस्कृतिक संदर्भ कसा असतो हे शोधत शोधत जगण्याची प्रवृत्ती कशी निर्माण होते, हे डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या संशोधन पुस्तकांमधून सतत प्रत्ययास येत राहते.

लोकसाहित्यविचार

प्रस्तावना : डॉ. प्रभाकर मांडे

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या मते लोकसाहित्याचा अभ्यास निरनिराळ्या पातळ्यांवरचा असतो. त्यात निर्मितीचा व पुनःप्रत्ययाचा भाग असतो. लोकसाहित्याचे प्रकटीकरण अनेकविध प्रेरणांनी स्वाभाविकपणे तसेच जाणीवपूर्वक झालेले असते.

लोकबंध : एक नवा विचार

डॉ. गंगाधर मोरजे

डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी आपला भूपरिसर, संस्कृती, परंपरा समजून घेण्याची आपल्या परीने 'पराकाष्ठा' केलेली आहे. ते करीत असताना - आदिबंधात्मक समीक्षा न्याहाळताना - त्यांना अधिक व्यापक असे 'लोकबंधा'चे नवीन क्षितिज दिसते आहे.

त्यांच्या म्हणण्यानुसार 'लोकबंधाच्या पोटात आदिबंध सामावणारा आहे.' आली भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी त्यासंदर्भात त्यांनी अनेक आकृत्या, तक्ते मोठ्या मेहनतीने तयार करून वाचकांसमोर व विचारवंतांसमोर मांडून आपले प्रमेय विवरण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे आपल्या परीने लोकसाहित्याचा अभ्यास करीत असताना त्यांना जाणवलेल्या एका नव्या प्रमेयाला हात घालण्याचं त्यांनी धाडस केलं आहे.

डॉ. गं. ना. मोरजे यांचा इंग्रजीत अभिप्राय

For the last eighty to eighty five years, the study of folklore in the world made its all sided expansion. New theories are emprging. The terminology used in the past ar changing their connotations in new life contexts. The auther Dr. Anil

Sahasrabuddhe uses new terminology 'Lokbandha'. In the beginning he tried his best to explain 'Lok' (लोक) perfectly in Indian context. According to him Lok means a living thing in relation to place time and an environment. Further he adds 'Lok' is dynamic, ever changing so, he is living. For the convenience of explanation he has made three divisions of the 'Lok' 1) An individual, 2) an individual product of group, 3) and universal mankind. According to him these three are not opposite to each other on the contrary the same supreme spirit bring or keep them integrated : From the beginning of the universe, the relation between living beings and environment are dynamic to understand the living beings we have to understand the dynamics of 'Lok'. The concept of 'Lokbandha' is mainly based on the dynamic human relations with his environment.

Dr. Gangadhar Moraje

लोकबंध या संशोधन ग्रंथास पुरस्कार

डॉ. म. ना. बोपडीकर

‘लोकबंध’विषयी थोडक्यात असे की, लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला नवा आयाम मिळवून देणारी ही संकल्पना जशी नवी, तशी ‘लोकबंध’ ही संज्ञा आणि ग्रंथात उपयोजिण्यात आलेल्या अनेक संज्ञा व एकूण परिभाषा लोकसाहित्य विचारात सर्वप्रथमच आली आहे. लोकसाहित्याचे संशोधन आणि व्यासंग आणि तोही केवळ पुस्तकी नव्हे, तर आदिवासी (वनवासी) लोकांच्या सहवासात लाभलेल्या अनुभवांवर आधारलेला तेव्हा ‘लोकबंध’चे शिखर गाठण्यासाठी हीच शिदोरी त्यांना उपयुक्त ठरली आहे, यात शंका नाही.

लोकसाहित्य संशोधन पद्धती मांडण्याचे जोखमीचे काम

सहस्रबुद्ध्यांनी केले

प्रा. वसंत दावतर

अ. का. प्रियोळकर व्याख्यानमालेच्या निमित्ताने लोकसाहित्य संशोधन पद्धती, विशेषतः क्षेत्रीय अभ्यासाची पद्धती अनुभवी माणसांकडून मांडली जावी, असा विचार करूनच डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी ‘लोकसाहित्य संशोधन पद्धती’ मांडण्याचे मान्य केले.

शोधनिबंध तयार झाल्यानंतर आम्ही त्या शोधनिबंधाचे एकत्रित वाचन केले. अनेक शंका

उपस्थित केल्या. त्या शंकांचे निरसन करविले आणि अतिशय साक्षेपूर्वक, साधार आणि आकृत्यांचा आधार घेऊन नव्या संशोधकांना लोकसाहित्य संशोधन करण्यास मार्गदर्शक आणि उपयुक्त होईल, अशा तऱ्हेने त्या निबंधाची सिद्धता केली आहे.

सहस्रबुद्ध्यांसारख्या तरुण आणि मूलगामी अभ्यासकांची लोकसाहित्याच्या अभ्यासक्षेत्रास गरज

डॉ. दुर्गा भागवत

अनिल सहस्रबुद्धे यांनी 'लोकसाहित्यातील धर्मश्रद्धा' हा शोधनिबंध सादर केला. मी तो लक्षपूर्वक ऐकत होते. त्या निबंधाने माझे लक्ष वेधून घेतले. दैवतकथांचा अन्वयार्थ लावून लोकजीवनातील धर्मश्रद्धांचे स्पष्टीकरण ते करित होते. वय लहान, नवखेपणा त्यांच्या सादरीकरणातील सावधपणात जाणवत होता. परंतु त्यांच्या विवेचनातून ते परिसरातील आदिवासी जीवनाच्या मुळापर्यंत जाऊन शोध घेण्याचा प्रयत्न करित होते आणि हा शोध वर्तमानातील लोकसाहित्याच्या अवशेषातून ते घेताना दिसत होते. भाषावैज्ञानिक आणि मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ते लोकसाहित्यातील धर्मश्रद्धांचे विवेचन करित होते. त्यांच्या अनुभवाच्या दृष्टीने ते धाडस वाटले तरी त्यांची दृष्टी मुळापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करित होती. पुरातत्त्वीय अवशेषांचे उल्लेख त्यांच्या उल्लेखातून येत होते. त्यांनी निवडलेल्या परिसरातील सहा-सात दैवतकथा त्यांनी निवडल्या होत्या. त्यांच्याआधारे प्रवरेकाठच्या प्रदेशातील अतिप्राचीन सांस्कृतिक जीवनाचा वेध घेत होते. त्यांच्यासारखा तरुण, उत्साही आणि मुलभूत दृष्टीने संशोधन करणारा संशोधक लोकसाहित्याच्या क्षेत्रात येत आहेत. त्यामुळे पुढील काळातील लोकसाहित्याचा अभ्यास आश्वासक वाटतो आहे.

अनिल सहस्रबुद्धे यांचा अभ्यास करण्याचा स्वभावच आहे!

डॉ. सरोजिनी बाबर

'छंद माझा आगळा' या विषयावरील चर्चासत्रात मी सहस्रबुद्ध्यांच्या निबंधाकडे लक्ष वेधते. 'लोकसाहित्य' हा प्रबंधासाठी विषय निवडून आदिवासींमध्ये जाऊन क्षेत्रीय अभ्यास करणारे अभ्यासक किती आहेत? सहस्रबुद्धे चाळीसगाव डांगण या सह्याद्रीच्या दुर्गम भागात पदरमोड करून पायपीट करित आहेत. लोककथा, लोकगीते, लोकजीवनवैशिष्ट्ये, जत्रा-यात्रांच्या प्रसंगीची विधीनाट्ये अशा सगळ्या सर्व ऋतुतल्या नोंदी त्यांनी घेतल्या आहेत. त्यांचा भाषिक, सांस्कृतिक अभ्यास ते करित आहेत. लोकसाहित्य समितीच्या संग्रहग्रंथासाठी लोकसाहित्य पाठवून, आदिवासी लोकसाहित्याच्या संग्रहात मोठी कामगिरी त्यांनी केली आहे. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून अशे

अभ्यासपूर्वक संकलन होणे गरजेचे आहे.

सहस्रबुद्धे यांनी माझ्याबरोबरही प्रवास केला आहे. त्यातून त्यांच्या संकलन करण्याच्या कुतूहलपूर्ण स्वभावाचा मी अनुभव घेतला आहे. म्हणूनच मी माझा धाकटा भाऊ आहे, असा त्यांचा परिचय करून देत आहे.

‘ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार’ हे उपयुक्त संशोधन

प्रा.डॉ. शं. गो. तुळपुळे

या ग्रंथास ज्ञानेश्वरी लेखन सप्तशताब्दी वर्षानिमित्त कांची कामकोटी पीठाच्या जगद्गुरू शंकराचार्य जयेन्द्र सरस्वती यांनी निवडक नऊ विद्वानांमध्ये डॉ. सहस्रबुद्धे यांना विद्वत पुरस्कार देऊन गौरविले आहे.

‘ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार’ असा स्वतंत्र दृष्टिकोन घेऊन संशोधन दृष्टीने ज्ञानेश्वरीची चिकित्सा डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी केली आहे. साहित्य सिद्धांत मांडण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी लिहिली नव्हती. हे खरे असले तरी कोणताही तत्त्वज्ञ एखादी भूमिका समजावून देताना अनेक अंगांना तात्त्विक दृष्टीने स्पर्श करतो. त्या विशिष्ट अंगांच्यासंदर्भात मूलगामी विचार मांडून जातो. गीतेवर टीका करीत असताना टीकासाहित्य कसे असावे, हे सांगता सांगता एकूण साहित्य कसे असावे, साहित्य म्हणजे काय, त्याचे प्रयोजन कोणते, साहित्यनिर्मिती प्रक्रिया कशी असते, साहित्याची भाषा व शैली कशी असावी, या व अशा अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह ते सहज व्याख्यानात करतात. एवढेच काय, अक्षरवाङ्मयाची संकल्पना मांडताना चिद्विलासवादी दृष्टीने स्वतंत्र साहित्य सिद्धांत मांडतात. ज्ञानेश्वरांचा ‘परतत्त्व स्पर्शवाद’ हा साहित्यविषयक मूलभूत सिद्धांत ठरू शकतो. शब्द, साहित्य, स्वरूप, साहित्य प्रयोजन, साहित्यिक औचित्यविचार, साहित्यनिर्मिती प्रक्रिया, आस्वादक, अभिरूची, साहित्यास्वाद अशा साहित्यविषयक विविध मुद्द्यांच्या संदर्भात ज्ञानेश्वरांचे म्हणणे काय आहे, ते शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी त्यांनी सुमारे चारशे ओव्या शोधून त्याआधारे विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गुरुदेव रा. द. रानडे यांचा आधार आणि मामासाहेब दांडेकरांची चिकित्सा विचारात घेत सहस्रबुद्धे यांनी आपल्या ग्रंथाचे मंड केले आहे. ते मंडन अधिक रसाळ आणि सूक्ष्म करता आले असते. त्याचबरोबर हा साहित्यविचार मांडत असताना भारतीय अभ्यासदृष्टीपेक्षा पाश्चात्य साहित्यदृष्टी त्यांच्यासमोर अधिक आहे. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना व प्राध्यापकांना उपयुक्त ठरावे, असा विचार त्यांनी केला असावा. एक मात्र खरे की, विद्यापीठीय पातळीवर ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास करताना एखादा अध्याय समोर ठेवून अभ्यास करण्याची पद्धती आहे. त्या पद्धतीला थोडी मुरड घालून सहस्रबुद्ध्यांचा ‘ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार’ यासारखा ग्रंथ पाठ्यपुस्तकासारखा वापरला तर संतसाहित्याच्या अभ्यासात ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाचे महत्त्व कोणते, यापेक्षा वेगळ्या तऱ्हेने साहित्याभ्यासाच्या विद्यार्थ्यांना या ग्रंथाचा उपयोग होऊ शकेल.

‘कवी ज्ञानेश्वरांचा परतत्त्वस्पर्शवाद’ या स्वतंत्र साहित्य सिद्धांताचे मंडन

प्रा.डॉ. मु. श्री. कानडे

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी साहित्यशास्त्रीय दृष्टीने ज्ञानेश्वरीतून प्रकटणाऱ्या ज्ञानेश्वरांच्या ‘साहित्यशास्त्री’ स्वरूपातील व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. विद्यापीठीय स्तरावर अभ्यास करताना वेळोवेळी या विवेचनाकडे लक्ष जात असते. मात्र अशा तऱ्हेने स्वतंत्र अभ्यास घडला नव्हता. डॉ. मा. गो. देशमुखांनी ‘मराठीचे साहित्यशास्त्र’ असे विषय मंडन करताना जो प्रयोग केला, त्याचा आधार घेत डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी जगन्मान्य अशा ज्ञानेश्वरी ग्रंथापुरती मर्यादा घालून घेऊन ‘ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार’ स्वतंत्रपणे मांडण्याचा केलेला प्रयत्न हा नक्कीच नवा व महत्त्वाचा मानावा लागेल.

‘ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार’ : एक वेगळा प्रयोग

डॉ. गंगाधर मोरजे

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा ‘ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार’ हा ग्रंथ ‘ज्ञानेश्वरी’ लेखन सप्तशताब्दी काळात प्रसिद्ध होत असला तरी तो प्रासंगिक उत्सवी ग्रंथ नाही, हे स्पष्टपणे सांगणे आवश्यक आहे. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हे लोकसाहित्याचे चिकित्सक अभ्यासक आहेत. पाश्चात्य साहित्याचा वरचष्मा त्यांच्यावर अजून तितकासा नाही. हे योग्य की अयोग्य हा चर्चेचा विषय होऊ शकेल. पण या ग्रंथात ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यविचारांच्या परंपरेचा पूर्वसूरींचा धागा पकडून नव्या वाटेने जाण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे, हे मात्र निश्चित.

१) शब्दब्रह्म कवळले, २) परतत्त्वस्पर्शवाद, ३) साहित्याचे स्वरूप, ४) साहित्याचे प्रयोजन, ५) साहित्यिक व औचित्य, ६) साहित्यनिर्मिती प्रक्रिया विचार, ७) साहित्याची भाषा व शैली ८) साहित्यस्वाद, ९) आस्वादक व अभिरुची विचार अशा नऊ प्रकरणांत ग्रंथाची मांडणी केली असून, ज्ञानेश्वरीतील ज्या ओव्यांच्या आधारे आपले प्रमेय ते मांडीत आहेत, या ओव्या संदर्भासाठी परिशिष्टात दिलेल्या आहेत.

ज्ञानदेवांनी सांगितलेले साहित्यशास्त्र

शंकर सारडा

प्रा. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी डॉ. मा. गो. देशमुख, डॉ. मधुसूदन पेठे यांच्या मराठीचे साहित्यशास्त्र आणि श्री ज्ञानदेव वाग्यज्ञदर्शन या ग्रंथांचा आधार घेत ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचाराचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. साहित्याचे स्वरूप, प्रयोजन, औचित्यविचार, साहित्यनिर्मितीची प्रक्रिया, भाषा व शैली, आस्वाद व अभिरुची या अंगाने संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या आधारे प्रा. सहस्रबुद्धे यांनी शोध घेतला आहे. परिशिष्टात प्रत्येक अध्यायात आलेल्या साहित्यविषयक ३५० ओव्यांची संहिता दिली आहे.

आत्मानुभवी योगी, श्रेष्ठ कवी आणि अभिरुचीसंपन्न आस्वादक, रसिक, समीक्षक या सर्वच भूमिकांतून ज्ञानेश्वर अद्वितीय ठरतात, असे निष्कर्षादाखव डॉ. सहस्रबुद्धे म्हणतात, तेव्हा अर्थातच आश्चर्य वाटत नाही. संस्कृत साहित्यशास्त्र हे पायाभूत धरून हे सर्व विवेचन केले असल्याने साहजिकच ज्या मर्यादा पडतात, त्या या पुस्तकातही आढळतात; परंतु ज्ञानेश्वरांचे वेगळेपणही दाखविण्याची दृष्टी असल्याने केवळ हा सिद्धांत आणि उदाहरणादाखल ही ओवी अशी मांडणी होण्याचे टळले आहे.

मानव्याचा शोध घेणारा तत्त्वचिंतक साहित्यिक

वर्षा पटारे-तोडमल

‘जनात आणि मनात’ हे पुस्तक म्हणजे संत, लोकधुरिण, कवी, लेखक, कलावंत, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, ऋषिमुनी, तपस्वी आणि समाजसेवक आपल्या वागण्या-बोलण्यातून समाज घडविण्याचे कार्य करीत असतात. तसेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून सतत प्रेरणा मिळत असतात, हे सांगणारे चरित्रात्मक, चिंतनात्मक ललित लेखांचे पुस्तक.

या लेखांमधून लेखकाने अनेक प्रकारचे प्रश्न व समस्या हाताळल्या आहेत. त्याबरोबरच स्वतःचे परखड मत व्यक्त केले आहे आणि उपाययोजना सुचवून शासनाच्या डोळ्यात अंजन घातले आहे.

लेखकाने आणखी एका महत्त्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष वेधले ते म्हणजे संस्कृतीचे खरे रक्षक असलेले, परंतु दुर्लक्षित राहिलेले वनवासी (आदिवासी), या वनवासींनी राष्ट्रीय प्रवाहाशी नेहमीच इमान राखलेले दिसते व तेच वनवासी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध एकजुटीने, राष्ट्रीय भावनेने लढण्यात, स्वातंत्र्य टिकविण्यात अग्रणी होता.

अवतीभोवतीच्या मानवी व्यवहाराचे सूक्ष्म साक्षेपी निरीक्षण करीत तत्त्वचिंतनातून मानव्याच्या श्रेयतेचा शोध लेखक सातत्याने घेत राहतो.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे आदिवासी साहित्यप्रवाहाला योगदान

प्रा. माहेश्वरी गावित

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या 'डांगाणी', 'अहिनकुल' आणि 'वावटळ' या तीन कादंबऱ्यांबरोबरच त्यांच्या 'कातळी निखारे' या एकांककेमधून आदिवासी जीवनदर्शन घडते. म्हणूनच आदिवासी मराठी साहित्याचा विचार करताना डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या कादंबऱ्या निश्चितच महत्त्वाच्या ठरणाऱ्या आहेत.

'डांगाणी' ही कादंबरी जानेवारी १९८५ मध्ये प्रकाशित झाली. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे पीएच.डी.साठीचे प्रबंधलेखन 'चाळीसगाव डांगाण परिसर' या विषयावर असल्याने त्यांनी स्वतः तेथील जीवन जवळून अनुभवले आहे. या क्षेत्रात संशोधनपर, वैचारिक आणि ललित अशा प्रकारचे लेखन त्यांनी केले आहे. 'डांगाणी' या कादंबरीत डांगाण या प्रदेशाचे चित्रण केलेले आहे. या परिसरातील सर्व प्रश्नांना सहज बोलते करणारी ही कादंबरी आहे.

या कादंबरीमध्ये डांगाण परिसरात राहणाऱ्या महादेव कोळी व ठाकर या आदिवासी जमातींचे चित्रण केले आहे. हे चित्रण करताना या आदिवासी जमातींच्या जीवनाची अनेक वैशिष्ट्ये डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी अचूकपणे टिपली आहेत. यात या जमातींच्या रूढी, परंपरा, देवदेवता, घरेदारे, सणोत्सव, विवाहप्रथा, मर्तिकप्रथा या सर्व गोष्टींचे दर्शन घडते. या गोष्टींतूनच आदिवासी जीवनाचे वेगळेपण दिसून येते. त्यामुळे कादंबरीत या गोष्टी ओघानेच आलेल्या आहेत. ही कादंबरी आदिवासेतर लेखकाने लिहिलेली असली, तरीही स्वतः या भागात राहून, या जीवनाचा अनुभव लेखकाने घेतला असल्याने, ही कादंबरी आदिवासी जाणिवेच्या अधिक जवळ जाणारी आहे.

'अहिनकुल' ही कादंबरी एप्रिल १९८६ मध्ये प्रकाशित झाली. ही कादंबरी आहे ती डांगाणच्या इतिहासाची. गोविंद खाडे व रामजी भांगरे या आदिवासींनी केलेल्या स्वातंत्र्यसंग्रामाची. इ.स. १८१८ नंतर १८२० ते १९३८ च्या दरम्यान हा स्वातंत्र्यसंग्राम घडला असल्याने पहिले स्वातंत्र्यबंड असेही या संग्रामाचे वर्णन करता येईल. गोविंद खाडे व रामजी भांगरे या आदिवासी वीरपुरुषांच्या ऐतिहासिक कर्तृत्वाचा परिचय करून देणारी ही कादंबरी असल्यामुळे गोविंद खाडे, रामजी भांगरे यांच्या व्यक्तिरेखांबरोबरच कॅप्टन सीकस, कॅप्टन माकिनटोश यांच्या व्यक्तिरेखाही लेखकाने या कादंबरीतील व्यक्तिरेखाटनातून जिवंत केल्या आहेत.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी रंगविलेला गोविंद खाडे व रामजी भांगरे या आदिवासी वीरपुरुषांनी केलेला स्वातंत्र्यसंग्राम हा ऐतिहासिकदृष्ट्या निश्चितच महत्त्वाचा आहे. ऐतिहासिक सत्य लक्षात घेता 'अहिनकुल' ही ऐतिहासिक कादंबरी या पार्श्वभूमीवर निश्चितच महत्त्वाची ठरणारी आहे.

'वावटळ' ही कादंबरी १९८७ मध्ये प्रकाशित झाली. अर्जुन भांगरे हा आदिवासी तरुण शिकतो, त्याला चांगली नोकरी मिळते. शहरी जीवनाबद्दल त्याला आकर्षण दिसते. शहरातील लोकांसारख्या सुखसोयी मिळविण्याची त्याची धडपड दिसून येते; तर दुसऱ्या बाजूला मात्र शहरी जीवनापासून दूर जाऊन मुक्त जीवन जगावे, असेही त्याला वाटते. अर्जुन भांगरे याचे दुभंगलेपण लेखकाने या व्यक्तिरेखेला असलेल्या वेगवेगळ्या कंगोऱ्यातून दाखविले आहे.

'कातळी निखारे' ही स्त्रीपात्रविरहित ऐतिहासिक एकांकिका आहे. सह्याद्रीच्या कभिन्न कातळाची

आणि धगधगत्या निखाऱ्यांची प्रतिमा वापरून डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी गोविंद खाडे आणि रामजी भांगरे या आदिवासी स्वातंत्र्यवीरांचा गौरवपूर्ण उल्लेख 'कातळी निखारे' या शीर्षकातून केला आहे.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या 'डांगाणी', 'अहिनकुल', 'वावटळ' या कादंबऱ्या व 'कातळी निखारे' या एकांकिकेतून आदिवासी जीवनाचे दर्शन घडते. आदिवासी मराठी साहित्याचा विचार करताना डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे यातील भरीव योगदान विसरून चालणार नाही.

वनवासींची जीवनकथा : डांगाणी

सौ. पद्मा मोरजे

श्री. सहस्रबुद्धे यांची 'डांगाणी' ही कादंबरी अकोले तालुक्यातील (जि. अहमदनगर) चाळीसगाव-डांगाण परिसरातील महादेव कोळी या वनवासी लोकांच्या जीवनावर आधारलेली आहे.

याच डांगाण परिसरातील महादेव कोळ्यांच्या जीवनावर डॉ. गोविंद गारे व डॉ. जी. जी. एस. धुर्ये यांनी समाजशास्त्रीय दृष्टीने याआधी पुस्तके लिहिलेली आहेत. पण डांगाणीच्या जीवनावर कादंबरी लिहून मराठी ललित साहित्यात त्यांना स्थान दिल्याचा मान श्री. सहस्रबुद्धे यांनी मिळविला.

लेखकाची शब्दकळा लक्षणीय आहे. कादंबरीभर डांगाणी बोलीचा भरपूर वापर केला आहे. तरी अधूनमधून निवेदनात व संवादातही क्वचित पांढरपेशी भाषा हळूच डोकावते. लेखकाची या वनवासींशी असलेली समरसता आणि मूळ पिंड यातील सीमारेषा व मर्यादाही यात जाणवतात.

जागतिक मराठी परिषद

रेखा इनामदार-साने

अलीकडे प्रादेशिक कादंबरीतून अनुभवाची क्षीतिजे विस्तारत गेलेली दिसतात. प्रादेशिक बोलीचा उपयोग कादंबरी लेखनासाठी करून आपले वेगळेपण सिद्ध करणाऱ्या लक्षणीय कादंबऱ्या म्हणजे मुसळे यांनी आणि अनिल सहस्रबुद्धे यांची डांगाणी. या कादंबऱ्यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. वेगळ्या वाटेने जाऊन आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने मराठी कादंबरीचे क्षेत्र विस्तारित नेण्याचे कार्य या कादंबऱ्यांनी नक्कीच केले आहे. गेल्या दहा वर्षातली कादंबरी क्षेत्रातली ही उल्लेखनीय बाब म्हणावी लागेल.

अहिनकुल

माधवी पटवर्धन

डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे या प्राध्यापकाची 'अहिनकुल' ही दुसरी ऐतिहासिक कादंबरी. पीएच.डी. परीक्षेच्या निमित्ताने चाळीसगाव डांगणच्या इतिहासाचा त्यांनी अभ्यास केला. त्या अभ्यासातून गोविंदराव खाडे, रामजी भांगरे यांच्या रोमांचकारी इतिहासावर कादंबरी लिहिण्याची इच्छा लेखकाला झाली आणि त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेला अज्ञात असलेला इतिहास प्रकाशात आला.

हा संपूर्ण इतिहास वाचताना कंटाळवाणा वाटत नाही. अहि (साप) आणि मुंगूस यांचे जन्मजात वैर आपल्याला माहीत आहेच. यातही वैराचे, युद्धाचे वर्णन असल्याने नाव ठीक वाटते. मुखपृष्ठावरील चित्रातील ज्वाला, साप, मुंगूस या गोष्टी वाचकाची मनोभूमिका तयार करायला मदत करतात.

'वावटळ'च्या निमित्ताने

डॉ. (सौ.) उषा शिंदे

आदिवासी बांधवांमध्ये वावरत असताना लेखकाचे चिंतनशील मन जागृत झालेले दिसते. या समाजाच्या स्थितीगतीची जाणीव झालेली दिसते. आदिवासी बांधवांत असतानाचे आलेले अनुभव त्यांनी अस्वस्थ करत असावेत. या तरुण पिढीचे प्रतिनिधित्व लेखकाने 'वावटळ' या कादंबरीत 'अर्जुन भांगरे' या आदिवासी कोळी तरुणाच्या रूपाने साकार केलेले दिसून येते.

रमणीय सौंदर्याचे वर्णन, निसर्गवर्णनातील बहारदारपणा, व्यक्तीवर्णने, घटना, प्रसंग या सगळ्यांची सांगड तितक्याच समतोलपणे घालून भाषाशैलीला समृद्धपणा आणून दिलेला दिसून येतो. लेखकाच्या भाषाशैलीचा समृद्धपणाही नजरेस भरतो.

समस्यांच्या मोहळांचा 'भेद' उकलण्याची धडपड करणारी

रोमॅटिक कादंबरी

प्रा.डॉ. संगीता मरकड

'भेद' ही डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी लिहिलेली स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी आहे. अनुलोम आणि प्रतिलोम अशा दोन्ही कादंबरीलेखन तंत्राचा कौशल्याने वापर करित कादंबरीतील उत्कंठा

कायम राखण्यात लेखकाला यश मिळाले आहे. चटकदार संवादांनी यात नाट्यमयता आली आहे. पृष्ठ ९४ वर बाबासाहेबांच्या पुढ्यात यशोदेच्या ऊसतोड्या बिन्हाडाची केविलवाणी अवस्था लेखक रंगवतो.

‘भेद’ ही कादंबरी नगर जिल्ह्यात गेल्या ४० वर्षात परिवर्तनातून निर्माण झालेल्या सामाजिक, राजकीय, शेतीनिष्ठ जीवनसरणीचे चित्र उभे करते. हे तिचे वेगळेपण निश्चित नजरेत भरते.

प्रकुल यांचे वेधक मुखपृष्ठ आणि भेद हे कादंबरीचे शीर्षक समस्यांच्या जंजाळाचा वेध घेत मध्यवर्ती स्वरूपात भावते.

वेगळ्या विचारधारेचे दर्शन घडविणारी ‘मातंगी’

प्रा.डॉ. वसंत नरहर कुबेर

दलित साहित्याची व्याख्या करताना त्यामध्ये अनेक वैशिष्ट्यांचा उल्लेख केला जातो. सर्वसाधारण वेदना, विद्रोह यांना दलित साहित्यात महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. त्याचप्रमाणे हे साहित्य निर्माण करणारे लेखकदेखील दलित समाजातील असतात. सामान्यतः कथा, कविता, आत्मकथन या साहित्यप्रकारांतून दलित साहित्य अवतरते. परंतु ‘मातंगी’ ही कादंबरी वाचल्यावर निश्चितच धक्का पोहोचतो; कारण एकतर ही कादंबरी मातंग समाजाच्या वेदना व्यक्त करते, त्यांचे अनुभवविश्व साकारते. पण या कादंबरीचे लेखक दलित समाजातील नाहीत. तसेच दलित साहित्याचे मुख्य लक्षण जे विद्रोह तेच मुळी येथे नाकारले जाऊन समन्वयवादाची एक नवी दृष्टी ही कादंबरी आपल्याला देते.

एक गोष्ट स्पष्ट होते की, प्रस्तुत कादंबरीचे लेखन पूर्णपणे जीवनावादी प्रेरणेतून झालेले आहे. त्यामुळे तिचे स्वरूप काही वेळा प्रचारकी वाटणे शक्य आहे. काही घटना आदर्शवादी वाटणे शक्य आहे. पण हे एक विधायक स्वप्नरंजन आहे, असे कुणी म्हटले तरी या कादंबरीतून व्यक्त होणारा विचार दलित चळवळीतील लोकांनी आणि समाजातील इतरांनी मनःपूर्वक अभ्यासाचा असाच आहे.

कादंबरी वाचल्यावर या लेखनाच्या मुळाशी असणाऱ्या दोन बाबी प्रामुख्याने जाणवतात – १) मातंग समाजाच्या किंवा दलितांच्या उद्दाराविषयी लेखकाच्या मनात असणारी तळमळ आणि २) यासंदर्भात लेखकाच्या मनात असणाऱ्या समन्वयवादी विचारसरणीचा प्रसार करण्याची भूमिका. आजपर्यंत दलितोद्दाराची चळवळ सतत विद्रोहाच्या वाटेने गेली. विद्रोहाचे, फाटाफूट करणारे हत्यार भारतीय समाजाचे विघटन करणाऱ्या इंग्रजांनी दलितांच्या हाती दिले. त्यामुळे हिंदू समाजाचे, भारतीयांचे अधिकच नुकसान झाले असे लेखकाला वाटते.

प्रस्तुत कादंबरीचे नाव अतिशय समर्पक आहे. मातंग समाजाचा उद्धार करणारी ती मातंगी देवी होय. हेच काम रेणुका करते आहे म्हणजे एका परीने ती ‘मातंगीच आहे.

‘मातंगी’

विद्या नानल, ठाणे-मुंबई

‘मातंगी’ ही डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांची सातवी कादंबरी. ‘कादंबरी वाड्मयाकडे मी का वळलो, हे मला नक्की सांगता येईल, असे वाटत नाही’ असे लेखक प्रास्ताविकात म्हणत असला तरी डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या सातही कादंबऱ्यांचे विषय पाहता समाजातील उपेक्षित लोकजीवनाचा (आदिवासी, मातंग, कोळी, वडारी) शोध घेणे ही त्यांच्या कादंबरी लेखनामागील प्रेरणा दिसते. ‘मातंगी’ ही कादंबरी मातंग समाज आणि मातंग समाजातील प्रबोधन चळवळीचा वेध घेणारी कादंबरी आहे. त्यामुळे विषयाच्या संदर्भात कादंबरीचे वेगळेपण लक्षात येते. दलित म्हटल्या जाणाऱ्या साहित्यातही आता वेगवेगळे उपप्रवाह येऊन मिळत असल्याच्या खुणा अशा कलाकृतींद्वारे लक्षात येतात.

लेखक उच्चवर्णीय असला तरी ‘मातंगी’ची निर्मिती केवळ ऐकीव वा काल्पनिक सामुग्रीवर झालेली नाही. बालवयापासून लेखकाने मातंग समाज जवळून पाहिला आहे. त्या समाजात तो वावरलेला आहे. सर्वोदय चळवळ, राष्ट्र सेवा दल, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ अशा विविध चळवळींशी लेखकाचा जवळून परिचय आहे. वनवासी कल्याण आश्रमात त्याने प्रत्यक्ष कार्य केलेले आहे. त्यामुळे लेखकाचे बऱ्हांशी लेखन प्रत्यक्षानुभूतीवर आधारलेले आहे.

राष्ट्रिय आणि समाजहित ही ध्येये समोर ठेवून उभी राहणारी एखादी सामाजिक चळवळ कोणत्या दिशेने कार्यान्वित व्हायला हवी, याचे फार सुजाण आकलन लेखकाने या कादंबरीत मांडले आहे.

वाचकांचे मन वेधून घेणारी कादंबरी – ‘मातंगी’

प्रा. दामोदर वैद्य

डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी ‘मातंगी’ या छोट्या कादंबरीद्वारे खारीचा अल्पसा प्रयत्न करून राष्ट्रीय एकात्मतेचा स्तुत्य आणि उल्लेखनीय असा प्रयत्न केलेला आहे.

कादंबरीकाराने कथेचा ओघ ओघवत्या स्वरूपात ठेवलेला असल्यामुळे वाचकांस कंटाळा येत नाही. मातंग समाजाचे त्याचे निरीक्षण आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा संदेश हातात हात घालून चासवलेले दिसतात. जसा उकाड्याला चेंव तसा सोंगाला चेंव (प्रकरण १), भटुरड्यांना आणि पाटलांना आम्ही मांग म्हणजे वापराच्या वस्तूच वाटतो (प्रकरण २), बोडका झाला मांगुडा (प्रकरण ३), धर्म एकसंध ठेवा, आपले ऐक्य राहिले की, राष्ट्र एकसंध राहिल. जातीव्यवस्था कालौघात समाजाच्या नाममात्र स्वार्थासाठी निर्माण झाली आहे (प्रकरण ८), फर्मान, मी तं कुत्रा तुमच्या दारचा (प्रकरण १०), जगामधी एकच ब्रह्म गड्या (प्रकरण १४) या आशयपूर्ण वाक्यांनी कादंबरीकाराने आपला हेतू साध्य केलेला दिसतो.

कादंबरीकाराने उपस्थित केलेला प्रश्न म्हणजे केरसुणीला अतिशय मान, पण तिला बनविणारा

मात्र घाण. हा जो आपला पारंपरिक दृष्टिकोन आहे तो बदलविण्याची इच्छा कादंबरीकाराने व्यक्त केलेली आहे.

‘काळ साद घाली’

अतिशय चित्तवेधक संपूर्ण राजकीय कादंबरी

प्रा.डॉ. संगीता शेळके (मरकड)

‘काळ साद घाली’ ही संपूर्ण काल्पनिक राजकीय कादंबरी होय. लेखकानेच सुरुवातीला निवेदनात “ही कादंबरी १९९० सालानंतरच्या संपूर्ण काल्पनिक सत्तासंघर्षावर आधारित राजकीय कादंबरी आहे” असे म्हणून “राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, विश्व हिंदू परिषद, काँग्रेस, उजवी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी ही नावे, तसेच पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी, नानाजी देशमुख, एकनाथजी रानडे, मोरारजी देसाई, बाबा आमटे ही अत्यादरणीय व्यक्तीनावे केवळ वास्तवाचा आभास निर्माण करण्यासाठी वापरली आहेत. त्यात अन्य कोणताही हेतू नाही हे कृपया ध्यानी घ्यावे”, असे स्पष्ट म्हटले आहे.

प्रचलित राज्यव्यवस्था आणि राजकारण यांचा वेध घेत भविष्यातील परिवर्तनाची चाहूल लेखकाने कादंबरीतून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कादंबरी चित्रित करित असताना राजकीय कादंबरी असल्यामुळे बातम्या, सभा, संमेलने, परिसंवाद, करार, संप, मोर्चे, प्रचार आंदोलने, निवडणुका, निवडणुकांचे निकाल, विविध पक्षांच्या संघटनात्मक घडामोडी दैनिकांमधून ज्या प्रकारे वाचावयास मिळतात, त्या सर्व प्रकारांचा उल्लेख करित त्यांची चित्रे काल्पनिकतेने चितारण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला आहे.

राजकीय कादंबरीची यशस्विता ही वास्तवाच्या आभासावर आणि पडद्याआडच्या राजकीय उल्लेखांवर व त्यातून पृष्ठभूमीवर घडणाऱ्या घडामोडींच्या चित्रणावर अवलंबून असते. येथे पडद्याआडचे हितसंबंधाचे राजकारण दाखविण्यात लेखकाला फारसे यश आले आहे, असे म्हणता येणार नाही. एकाच अंकात १९८६ साली म्हणजे आजपासून १६ वर्षांपूर्वी ग. वा. बेहऱ्यांसारख्या साहित्यिक, राजकारण तज्ज्ञ आणि विचारवंत संचालकाने स्वतंत्र एक अंक खर्ची घालून ही कादंबरी विशिष्ट काल मर्यादा असूनही प्रसिद्ध केली, यातच लेखकाच्या भविष्याचा वेध घेण्याचा ताकदीचा कस जाणवल्याचे स्पष्ट होते. ‘काळ साद घाली’ ही अद्भुत कादंबरी या मासिकात संपादक रवी बेहेरे व संचालक ग. वा. बेहेरे यांनी प्रसिद्ध केलेली आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांचा राजकीय विनोदी लेखनाचा प्रयत्न स्तुत्य

प्रा. द. मा. मिरासदार

राजकीय क्षेत्रावरील विनोदी लिखाण मराठी साहित्यात कमी प्रमाणात आहे. राजकीय क्षेत्रावर लिहिणेच अवघड, त्यात विनोदी लेखन करणे अगदी सोपे नाही. या दृष्टीने विचार करता राजकीय विनोदी लेखनाचा डॉ. सहस्रबुद्धे यांचा प्रयत्न स्तुत्य आहे. 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' हे डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे मानसमित्र आहेत, असे त्यांनी म्हटले आहे. राजकीय क्षेत्रातील विषय उपहासगर्भ, विनोदी शैलीत या लेखनात मांडले आहेत. 'अवघाची गोंधळ पत्राने घालीन', 'अचानक आमदार', 'ऑपरेशन त्रिशूल' यांसारख्या उल्लेखातून राजकीय पक्षातील एकाधिकारशाही आणि त्यातून निर्माण होणारी गावपातळीपर्यंतची राजकीय कार्यकर्त्यांची स्थितीगती याचे गंमतीशीर चित्रण आले आहे. थेट हायकमांडशी सत्यनारायण थापाडे पाटील संपर्क करतात. त्यांचे त्यांना पत्र येते काय, कार्यालयीन कामकाजाचा भाग म्हणून स्थानिक कार्यालयाला त्याची प्रत येते काय आणि जिल्ह्याच्या राजकारणात थापाडे पाटील अतिमहत्त्वाचे वाटून गोंधळ उडतो.

विनोदी कादंबरी म्हणून या लेखनाकडे पाहता येणे शक्य आहे, हे मान्य करावे लागते. त्या दृष्टीने डॉ. सहस्रबुद्धे यांना विनोदी कादंबरी लेखनाचे श्रेय देता येईल. माझ्यासारख्या स्वतः विनोदी लेखन करणाऱ्या लेखकालासुद्धा नाविन्याचा आनंद घेता आला. वाचकांना हे लेखन नक्कीच आनंद देईल यात शंका नाही. मी डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे अभिनंदन करतो आणि त्यांना भावी लेखनास शुभेच्छा देतो.

ग्रामीण जीवनातील राजकीय, सामाजिक स्थितीगतीचे विनोदी

शैलीत प्रत्ययकारी दर्शन 'सत्यनारायण थापाडे पाटील'

प्रा.डॉ. आनंद यादव

हे वास्तव विनोदी शैलीत मांडणे सोपे नव्हते. गावाकडला गावरानपणा किंवा गावंढळपणा हाच मराठी साहित्यिकांनी विनोद करून टाकला आहे. त्याला पूर्ण फाटा देऊन बदललेल्या सामाजिक, राजकीय जीवनातील विसंगती अचूक हेरून उपहासगर्भतेने विनोद साधला आहे, हे या पुस्तकाचे वेगळेपण आहे. लेखक पांढरपेशा ब्राह्मण वर्गातील असला तरी तो ग्रामीण जीवनातच लहानाचा मोठा झाला आहे. त्यामुळे ग्रामीण जीवनातली अस्सल ग्रामीण भाषा सत्यनारायण थापाडे पाटीलमध्ये येतेच, परंतु शिक्षण, वाचनाने प्रगल्भ झालेल्या भाषेचा वावरही प्राध्यापक सहस्रबुद्धे यांच्या लेखणीतून होतो. मात्र कादंबरीतील रंजकतेला, उपहासगर्भतेला बाधा येत नाही. ग्रामीण आणि नागरी जीवनाच्या एकत्रीकरणाचा प्रत्यय आज तालुकापातळीवर येतो आहे, हे सहस्रबुद्ध्यांच्या निरीक्षणात अचूकपणे आले आहे.

विनोदी कथारूप तुकड्या-तुकड्यांचे एकत्रीकरण करतो आहोत, याचे त्यांना भान आहे. म्हणूनच त्यांनी आपण लीळाचरित्रात्मक कादंबरीचा प्रयोग करतो आहोत, असे आवर्जून सांगितले आहे.

सर्व कथांमधून कादंबरीप्रमाणे एक विस्तीर्ण जीवनपट उभा राहतो. 'चक्रधरांच्या लीळाचरित्राचा बाज' सहस्रबुद्धे यांच्या डोळ्यासमोर आहे, हे तर स्पष्ट आहेच. त्यापेक्षाही 'कादंबरी' या पाश्चात्य वाङ्मयप्रकाराला देशी मुशीत बसविण्याचा प्रयत्न डॉ. सहस्रबुद्धे यांना करावयाचा होता काय? ते काहीही असो, परंतु चित्तवेधक आणि विनोदी असं हे लेखन आहे, हे विसरता येत नाही.

ग्रामीण जीवनावरील विनोदाची परंपरा पुढे नेणारे पुस्तक

'सत्यनारायण थापाडेपाटील

प्रा.डॉ. सु. प्र. कुलकर्णी

या पुस्तकातील मानसपात्र श्री. कृ. कोल्हटकर आणि चिं. वि. जोशींची आठवण करून देते. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी लीळाचरित्रात्मक कादंबरी असे या लेखनीचे स्वतः वर्णन करून एकप्रकारे या परंपरेतील लिखाणाचे स्वरूप विषद केले आहे. ग्रामीण जीवनातील राजकारण, समाजकारण, त्यात येणाऱ्या नव्या जाणिवा, पक्षोपपक्ष आणि विविध विचार यांचा ग्रामीण आणि तालुकापातळीवरील तथाकथित नागरी जीवनावरील परिणाम, त्यातून आढळणाऱ्या विसंगती यांचे सूक्ष्म निरीक्षण डॉ. सहस्रबुद्ध्यांचे आहे. त्या विसंगती खेळकर, प्रसंगी वैचारिक तऱ्हेने; परंतु हास्यकारकतेने मांडत त्यांनी सत्यनारायण थापाडे पाटील उभे केले आहेत. ग्रामीण जीवनातील संवेदनशीलता, गोंधळलेपण, त्याचबरोबर माणुसकीपूर्ण समंजसपण यांचे अनोखे चित्र या लेखनातून उमटले आहे.

अस्सलाची नकल!

धनंजय मित्र

चिं. वि. जोश्यांचा 'चिमणराव' हा मराठी विनोदी साहित्यातील एकुलता एक 'एव्हरग्रीन' सुपरस्टार होता, आहे आणि राहील. ज्याला Humor (विनोद) म्हणतात, तो महाराष्ट्रात प्रथम चिंतामणरावांनीच आणला.

जुनं ते सोनं हे खरेच; पण नवे ते सगळेच टाकाऊ नसते. डॉ अनिल सहस्रबुद्धे यांनी जन्माला घातलेला गावरान, मनस्वी तरुण सत्यनारायण थापाडे पाटील मजेशीर झालाय. अनेक मासिकांतून तो याआधीच वाचकांपर्यंत पोहोचलाय. पण या पुस्तकात डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी त्यांच्या चरित्राची मोळीच बांधून वाचकांसमोर टाकली आहे.

हा थापाडेपाटील नावाप्रमाणेच थापाड्या आहे. पण या निष्पाप मनाप्रमाणेच निष्पाप थापांतूनही चांगलेच निष्पन्न होते. त्याचे, स्वतःच्या नकळत मंगलाष्टकांची तान मारणे भावून जाते. तसेच त्याच्या थापांमुळे उद्भवलेल्या अतिरेक्यांचा, जातीय दंगलीचा गोंधळ आपल्याला हसवून जातो.

प्रत्येक बापाप्रमाणेच अनिल सहस्रबुद्धे यांनाही आपल्या या मानसपुत्राला फार लवकर वयात आणावयाची घाई झाली, याचे वाईट वाटते. त्यामुळे वाचक त्याच्या 'बाळलीलां'ना मुकलाच. पण 'सत्यनारायण थापाडे पाटलांना'ही अकाली तारुण्य आल्यासारखे वाटले. तो कदाचित थापाडेपाटलांच्या 'कारसेवे'चा अथवा 'ऑपरेशन त्रिशुल'चाही परिणाम असेल.

साहित्य जगत (सर्वाधिक खपाची पुस्तके)

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे (फ्लॉट नं. १, गंगा चेंबर्स, कोर्टगल्ली, अहमदनगर-४१४००१) यांचे नुकतेच प्रसिद्ध झालेले पुस्तक म्हणजे 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' हे होय. 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' हे डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे मानसमित्र आहे. थापाडे पाटलांच्या लीळांमधून 'एक कल्पित चरित्र', 'एक कल्पित जीवन प्रवास' उभा राहतो. मर्यादित अर्थाने ही कादंबरी आहे. कारण तशी प्रत्येक 'लीळा' वेगळी असली तरी थापाडे पाटलांचे हे एक जीवन आहे. त्याला एक स्वाभाविक 'प्रवाह' आहे. या 'लीळा' स्वतंत्र कथा वाटत असल्या, तरी त्यांना थापाडे पाटलांच्या जीवनाचं, स्वभावाचं एक अंतःसूत्र आहे. या सर्व कथांमधून थापाडे पाटलांच्या जन्मापासूनची गतिमान जीवनाची एक कहाणी उभी राहते.

- 'लोकप्रभा'

'क्षयवटाच्या पारंब्या' दंतकथातून आकारलेली अद्भुत कादंबरी

प्रा.सौ. संगीता शेळके-मरकड

कादंबरीचे वाचन करताना ती गुप्तधनाविषयीची अद्भुत, गूढ काल्पनिक कथा आहे असे वाटू लागते. नकळक नाग, सर्प यांच्या अद्भुत कथांची किंवा त्यावर आधारित हिंदी-मराठी चित्रपटांचीही आठवण ही कादंबरी वाचताना होते. सुरुवातीपासून अखेरपर्यंत गूढ, भयानक वातावरणाने वाचक वास्तवाचे भान हरपून गुंतून जातो, असा अनुभवही येतो. यादृष्टीने विचार करता ही कादंबरी लोकप्रिय साहित्यप्रवाहातील कादंबरी आहे असे सहज म्हणता येईल. कादंबरीतील उल्लेख, रचना, शीर्षक पाहिल्यास आणि डॉ. सहस्रबुद्धे यांची चरित्रात्मक माहिती मिळविल्यास सुजाण रसिक, वाचक, समीक्षक व अभ्यासक यांना ही कादंबरी लोकप्रिय साहित्यप्रवाहातील वाटत नाही, तर आदिबंधात्मक आविष्कार वाटतो.

लेखकाने या कादंबरीचे कथानक एकाच गावातील प्रचलित असलेल्या अनेक लोककथांच्या आधारे आकारित केले आहे. ही कथा उद्ध्वस्त झालेल्या भूगर्भात गाडल्या गेलेल्या एका संपन्न

नगरातील कर्त्या घराण्यांची कथा आहे.

संघमानसशास्त्राचा विचार मांडणारे आणि आर्किटाईप (आदिबंध) संकल्पना मांडून युगायुगांच्या जीवनप्रवासाचे अर्थात जन्मोजन्मीच्या प्रवासाचे अस्तित्व सिद्ध करणारे गुस्ताक युग आणि फ्रे हे मानसशास्त्रज्ञ व मानववंशशास्त्रज्ञ यांनी या क्षेत्रात मोठी मजल मारलेली दिसते. या सर्व गोष्टींचा अभ्यास डॉ. सहस्रबुद्धे हे लोकसाहित्याचे अभ्यासक असल्यामुळे यांचा आहे. तसेच अगस्ती आश्रमाजवळील अकोले हे गाव त्यांचे जन्मगाव आहे.

वेगळा विषय, वेगळे वातावरण आणि लोकसाहित्याचा आधार यामुळे या कादंबरीचे परीक्षण लोकबंधात्मकतेने व आदिबंधात्मकतेने करणे इष्ट ठरते.

परव(े)ड(1) : प्रस्तावना

नागनाथ कोत्तापल्ले

मानवी जीवनामध्ये जे काही बरेवाईट घडते, अंतिमतः त्या जीवनाला जो आकार प्राप्त होतो, तो आकार तसाच का प्राप्त झाला अगर जे काही बरे-वाईट घडले ते तसेच का घडले, हे आणि यांसारख्या प्रश्नांची निर्णायक उत्तरे देणे अतिशय अवघड असते. मध्ययुगात या प्रश्नाचे एकच एक उत्तर होते, आणि ते म्हणजे परमेश्वरेच्छा. आजही हे उत्तर दिले जात नाही असे नाही. आजही प्रश्नांची नेमकी उत्तरे सापडली नाहीत की परमेश्वरेच्छा असेच उत्तर दिले जाते. कधी कधी मानवी जीवनाची सगळी सूत्रे नियतीच्याच हाती आहेत, त्या नियतीच्या मर्जीनच सगळे काही घडते, अशी उत्तरे दिली जातात. बा. सी. मर्ढेकरांसारखा मोठा कवीही अंतिमतः नियतीशरण भूमिका स्वीकारताना दिसतो. चिं. त्र्यं. खानोलकरांसारख्या श्रेष्ठ कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांमधून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे नियतीचा वावर आपणास जाणवत राहतो. कधी कधी कसलीच उत्तरे मिळत नाहीत, बुद्धीच कुंठित होते. अशा वेळी नियतीशिवाय माणसाला दुसरे उत्तर सुचत नाही. साहित्यकृतींमधून प्रकट होणाऱ्या जीवनाच्या अनुषंगाने हा नियतीविचार प्रकट होत राहतो. असे असले तरी आज मानवी जीवनात जे काही बरे-वाईट घडते, त्यामागे विविध अशी सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक कारणे असतात; किंबहुना त्यामुळेच मानवी जीवनाला विशिष्ट आकार प्राप्त होत जातो, असे मानले जाते. याचा अर्थ असा की, जीवनाचे अंतिम नियंत्रण नेमके कोण करते, हे सांगणे अवघडच आहे. प्रा. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या कादंबरीच्या निमित्ताने हा प्रश्न पुन्हा एकदा उपस्थित होतो.

प्रा. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हे लोकसाहित्याचे संशोधक आहेत, समीक्षक आहेत. त्याचप्रमाणे ते ललित-लेखकही आहेत. 'डांगाणी'सारखी आदिवासी जीवनाचे चित्रण करणारी त्यांची कादंबरी बहुचर्चित अशी आहे. डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या ललित-लेखनाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, ते केवळ समाजवास्तवाचे चित्रण करीत नाहीत, तर हा समाज कसा असला पाहिजे, याचेही चित्रण करतात. त्यांनी रेखाटलेल्या या भविष्यातील समाजासंबंधी अगर या समाज-निर्मितीसाठी जो विचारव्यूह स्वीकारायचा, त्यासंबंधी आपले मतभेद असू शकतात. परंतु विचारव्यूह ही महत्त्वाची आणि आवश्यक बाब असते, याची जाणीव त्यांना झालेली आहे, हे महत्त्वाचेच आहे.

‘परवेडा’ ही त्यांची कादंबरी आणखी काहीशी वेगळी आहे. येथे एका तरुण आणि संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वाच्या वाट्याला येणाऱ्या जीवनाचा वेध घेण्यात आलेला आहे. कुणीतरी तरुण एम. ए. झालेला आहे. बुद्धिमान आहे. तीव्र संवेदनशीलता असलेला आहे. जीवनाची स्वप्ने पाहणारा आहे. अशा या तरुणाच्या आयुष्याची ससेहोलपट येथे लेखकाने रेखाटली आहे. ही त्याच्या आयुष्याची ससेहोलपट का होते, हा खरा प्रश्न आहे.

एम. ए. झाल्यानंतर कुठेतरी नोकरी मिळावी, सुखाने जीवन कंठावे असेच त्याचेही स्वप्न आहे. जसे असंख्य मुलांचे स्वप्न असते तसेच त्याचेही आहे. परंतु इतके सरळसोट आयुष्य त्याच्या वाट्याला येत नाही. तो कुणा तरुणीच्या प्रेमात पडतो. तीही त्याच्या प्रेमात असावी असे वाटते. काही दिवस जातात आणि त्याचा मनोभंग होतो. ती श्रीमंत घरची मुलगी असावी असे कादंबरीतल्या चित्रणावरून वाटते. ती चार दिवस त्याच्या आशा-आकांक्षा पल्लवित करते आणि त्याच्या जीवनातून निघून जाते. हा तरुण मात्र तिच्याच ध्यासात आहे. हा ध्यास इतका तीव्र आहे की तो भ्रमचित्त होतो, वेडा होतो. या कादंबरीचा पहिला भाग हा या भ्रमचित्त अवस्थेचे चित्रण करणारा आहे. तो काहीसा भ्रमिष्ठ का होतो? तिने त्याला फसविलेले असते, हे तर कारण आहेच; परंतु त्याच्या एकनिष्ठेनेही त्याला भ्रमित केले आहे. त्याची तिच्यावर कमालीची निष्ठा आहे, विश्वास आहे. तिने त्याचा विश्वासघात तर केलेलाच आहे. परंतु भोवतीचे जगही फसवाफसवीतच धन्यता मानणारे आहे, असा त्याला अनुभव यायला लागतो. केवळ मौजमजेखातर प्रेमाची नाटके करणारी माणसे आपल्याच आजूबाजूला आहेत, असे त्याला दिसायला लागते आणि त्याचे उच्चतर भावविश्व व भोवतीचे शारीरिक पातळीवर वावरणारे, वासनेच्या कर्दमात रुतलेले जग यांच्यामध्ये एक तणाव निर्माण होतो. या तणावामधून आपणच खोटे आहोत की काय, असे त्याला वाटायला लागते आणि यातून त्याची भ्रमिष्ठ अवस्था अधिकच तीव्र होत जाते. या भ्रमिष्ठ अवस्थेचे फार नेमके, नेटके आणि परिणामकारक चित्रण प्रा. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी केले आहे.

या भ्रमिष्ठ अवस्थेच्या चित्रणासाठी डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी मानवी मनातील संज्ञेचे चित्रण केले आहे. कादंबरीचा प्रारंभच मुळी विकट हास्य आणि ‘वेडा... वेडा?’ या शब्दांनी होतो. आपण वेडे झालेलो आहोत, असे सर्वजण म्हणताहेत, या जाणिवेने हादरलेल्या तरुणाच्या अंतर्विश्वाचे चित्रण इथून पुढे होत राहते. मानवी संज्ञेचे वैशिष्ट्य असे असते की, ते अप्रतिहत आणि अव्याहत वाहत असते. पण या वाहण्यावर वास्तवाचे आणि विवेकाचे नियंत्रण असेलच, असे मात्र नसते. त्यात कालबद्ध क्रम नसतो की विवेकाचा शिस्तशीरपणाही नसतो. ही संज्ञा तिच्या गतीने प्रकट होत जाते. ही गती असते त्या मनाची- ज्या मनाने सर्वच बंधने झुगारलेली असतात आणि त्या मनाला एक स्वयंगती प्राप्त झालेली असते. येथील संज्ञाप्रवाहही अशा स्वयंगतीतून उद्घोषित होत जाणारा असा आहे. म्हणूनच एका भ्रमचित्त जीवाने भ्रमणे जसे प्रकट होते, त्याचप्रमाणे त्याच्या मनी खोलवर झालेल्या जखमेचे आणि त्यातून त्याच्या उद्ध्वस्त झालेल्या जीवनाचे चित्रणही होते. हे उद्ध्वस्तपण पराकोटीचे आहे. संज्ञाप्रवाहचित्रण तंत्रामुळे हे उद्ध्वस्तलेपण, विस्कटलेपण अधिकच प्रभावी होते. त्याबरोबरच त्याच्या जीवनातील वास्तवही ध्वनित होत जाते... हे विपरित वास्तव भोवतीच्या एकूणच जीवनाची अधोगती, मूल्यविहीनताही प्रकट करून जाते.

बा. सी. मर्लेकर, विश्राम बेडेकर, वसंत कानेटकर अशा काही लेखकांनी प्रथमतः या तंत्राचा वापर केला आहे; किंबहुना या लेखकांनीच हे तंत्र रूढ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु

पुढे हे तंत्र स्वतंत्रपणे आणि सलगपणे न वापरता आवश्यकतेप्रमाणे वापरण्याचा प्रयत्न पुढील लेखकांनी केला. विशेषतः गंगाधर गाडगीळ, शंकर पाटील यांच्यासारख्या लेखकांनी या तंत्राचे स्वतंत्र अस्तित्व न जाणवू देता हे तंत्र वापरून घेतले आणि पुढे हे तंत्र मराठी साहित्यामध्ये कळणार नाही, अशा पद्धतीने रूळून गेले. अर्थात ही एक स्वाभाविक अशीच प्रक्रिया असते. साहित्याच्या क्षेत्रात प्रारंभी झालेले प्रयोग पुढेपुढे रूळून जातात. त्यातून तो तो साहित्यप्रवाह अधिक सशक्त होत जातो. आज असंख्य लेखक या तंत्राचा वापर करतात, पण त्याची स्वतंत्र जाणीव होत नाही. परंतु सहस्रबुद्धे यांनी मात्र पुन्हा एकदा केवळ संज्ञाचित्रणाचा प्रयोग केला आहे. तपशीलापेक्षा अंतर्मनाचे भंगलेपण चित्रित करणे हेच महत्त्वाचे मानल्यामुळे त्यांना हे तंत्र अपरिहार्यपणे वापरावे लागले, यात काही शंका नाही.

हे तंत्र पहिल्या भागात त्यांनी फार समर्थपणे वापरले आहे. वेडा या शब्दापासून सुरू होणारी ही कादंबरी त्या तरुणाच्या भ्रमिष्ट मनाच्या गतीप्रमाणे आकारत जाते. एकातून दुसरा शब्द किंवा वाक्यांश प्रकटत जातात. कुठे कुठे ऐकलेले आणि मनाच्या तळात दडी मारून बसलेले हे वाक्यांश त्याच्या मनाची विकल अवस्था प्रकट करून जातात. 'बुडत्याला काडीचा आधार' आले की 'या काडीने बांधीन माडी' असे येते. एका म्हणीपाठोपाठ कवितेतील ओळ येते आणि भ्रमिष्टाचे भ्रमिष्टपण प्रत्ययकारी होऊन जाते. अशाच पद्धतीने 'ढुम ढुम ढुमाक', 'कावळ्याला चहा पाजता का?' 'तुपात पडली माशी, चांदोबा गेला उपाशी', 'दुधात मीठ, चांगल्यात बिबा', 'असेल माझा हरी, तर देईल बाजेवरी', 'जो जो छळतो सर्वांना, तोचि आवडे खुर्चीला', 'ज्याची त्याला नाही चोप, अन् मला नाही झोप', 'यमी तुझा मामा, दे मला मुका', 'माझ्या मना बन दगड, हास रगड', 'मिठी मगरमिठी नाही ना होणार?', 'हसत रहा, हास्यात फुले गुंफित रहा', 'या बाळांनो, या रे या, मजा करा रे मजा करा', 'आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहिकडे', 'कावळ्यांची शाळा', 'आम्ही मुले देवा तुझी', 'पापी पेटका सवाल है', 'कुंपणच शेत खातंय तर चोरांनी काय खावं?', 'अळी मिळी. गुप्प चिळी ।', 'बोलणाऱ्याच्या बैलाला हो', 'काळोखाची रजनी होती, हृदयी भरल्या होत्या खंती' अशांसारख्या निर्देशामधून सहजपणे म्हणी, वाक्प्रचार आणि कवितेच्या ओळी येत जातात. यातून संज्ञेचा अप्रतिहत प्रवाह तर प्रकट होतोच; पण त्याच्या जीवनातील विदारक वास्तवही प्रकटून जाते.

सलगपणे संज्ञाप्रवाही तंत्राचा वापर मराठीमध्ये फार दिवसांनंतर होतो आहे, याची नोंद घेणे आवश्यक आहे; किंबहुना ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे, असेही नोंदवावे लागेल.

कादंबरीच्या दुसऱ्या भागापासून हे तंत्र वापरणे कमी कमी होत जाते. त्याचे कारणही तसेच आहे. कारण दुसऱ्या भागामध्ये हा तरुण पुष्कळच सावरला गेला आहे. परंतु त्याच्या आयुष्याने आता एक निराळेच वळण घेतले आहे. एवढा शिकला-सावरलेला हुशार मुलगा, परंतु तो सुशिक्षित, पांढरपेशा जीवनापासून दुरावला आहे आणि तो हमालांच्या जगात येऊन पडला आहे. आता त्याला हमाल म्हणूनच जगायचे आहे. या हमालांच्या जगानेही त्याला सहजपणे स्वीकारले आहे, असे मात्र नाही. तेथेही दादालोकांशी त्याला संघर्ष करावा लागतो. तो संघर्ष करतोही आणि हमाली करता करता एका आडतीवरील हिशेब लिहिण्याचे काम करायला लागतो. जीवनाला जरा स्थिरता येते. परंतु हे सगळे घडत असताना त्याच्या जीवनात एक स्त्री येते. हमालकाम करणारी. दोघांचे धागे जुळतात. परंतु ती असते एका नपुंसक हमालाची बायको. नवरा नपुंसक असल्यामुळे त्याच्यापासून तिला सुख नाही. परंतु पुरुषी अहंकार मात्र त्या नपुंसकालाही आहे... यातूनच पुढे हा तरुण गावाला

गेलेला असताना त्याच्या गरोदर बायकोला तो नपुंसक नवरा संपवून टाकतो आणि या तरुणाच्या जीवनाची सारी घडीच पुन्हा एकदा विस्कटून जाते. साध्या सुखाची अपेक्षा केली होती, परंतु तीही पूर्ण होत नाही. असे का झाले, हेही त्याला कळत नाही आणि तो पुन्हा एकदा उद्ध्वस्त होऊन जातो. परंतु आता तो पुष्कळच जाणता झाला आहे. पहिल्यांदा जसा तो भ्रमिष्ठ झाला होता, तसा भ्रमिष्ठ होत नाही. उद्ध्वस्त झालेला, परंतु भ्रमिष्ठ न झालेला अशी त्याची अवस्था असते. याही वेळी त्याला वेडे लागलेले असावे, असेच त्याचे रूप असते. यातून जन्म होतो तो वेदानंदबाबाचा.

सामान्य जनांनाच आपल्या इच्छापूर्तीसाठी बाबांची, महंतांची गरज असते. स्वार्थाने लडबडलेली ही माणसे मग बाबांच्या वेडगळ बोलण्याचाही आपल्या पद्धतीने अर्थ काढायला लागतात. त्यातूनच त्यांना काही प्रचितीही यायला लागते. अशी प्रचिती वेदानंदबाबांचीही येऊ लागते आणि एका बाबाचा, महंताचा जन्म होतो. कादंबरीच्या तिसऱ्या भागात या बाबाच्या जगण्याचा, त्याच्या विकार-वासनांचा आणि भोळ्याभाबड्या सामान्य लोकांच्या फसगतीचा प्रत्यय येत जातो.

हा वेदानंदबाबा जणू आपल्या आयुष्यातील साऱ्याच अन्यायाचा सूड म्हणून की काय, असंख्य स्त्रियांचा भोग घेत राहतो. त्या भागातील प्रतिष्ठित, विवाहित स्त्रियाही त्याच्या तावडीतून सुटत नाहीत. अपत्यासाठी कुणी त्याच्याकडे येतं, तर कुणी वासनापूर्तीसाठीही. महंताच्या वस्त्राआडचे वासनेचे विराट दर्शन घडायला लागते. विवाहिता, कुमारिका, श्रीमंत, गरीब अशा असंख्य स्त्रिया त्यांच्याकडे यायला लागतात. बुवाबाजीचे विद्रूप दर्शन आणि भाबड्यांचा स्वार्थ यांच्या विणीतून एक नवेच समाजदर्शन येथे घडत जाते.

कादंबरीचे हे तिन्ही भाग वेगवेगळ्या जीवनाचे दर्शन घडविणारे आहेत. पहिल्या भागात पांढरपेशांचे भावविश्व, दुसऱ्या भागात हमालांचे जीवनविश्व आणि तिसऱ्या भागात बुवाबाजीचे सडलेले जग असे क्रमाने येथे प्रकट होत जाते. पण ही तिन्ही जगे परस्परांपासून फटकून मात्र राहत नाहीत; कारण या तिन्ही विश्वांना जोडणारा धागा मात्र एकच आहे आणि तो म्हणजे एक तरुण. या तरुणाला नाव नाही. त्याला नाव देण्याची आवश्यकताच नाही, हे कादंबरीकाराने बरोबर ओळखले आहे... नावापेक्षाही समाजाचे उभे-आडवे छेद महत्त्वाचे हीच येथे जाणीव आहे.

कादंबरीच्या शेवटी एका प्रतिष्ठिताच्या नात्यातील सुंदर मुलीला घेऊन पळून जाताना हा बुवा सापडतो. येथून पुढे त्याच्या जीवनाची पुन्हा ससेहोलपटच होणार आहे, याचे सूचन करून ही कादंबरी थांबते.

शेवटी प्रश्न निर्माण होतो, एका चुणचुणीत मुलाच्या आयुष्याचे धिंडवडे का निघतात? त्याला कुठेच का सुख प्राप्त होत नाही? त्याच्या साध्या इच्छाही का पूर्ण होत नाहीत? शेवटी हे सगळे का आणि कशामुळे घडते? समाजव्यवस्थेतील ताणतणावांमुळे की नियतीमुळे?

हे आणि यांसारखे प्रश्न निर्माण होतात. या प्रश्नांची निर्णायक उत्तरे देणे लेखकाला महत्त्वाचे वाटत नाही. पण समाजव्यवस्थेतून मानवी जीवनाची शोकांतिका पुष्कळदा होते, याचे त्यांची संसूचन केले आहे. मला वाटते, हे पुरेसे आहे आणि त्यामुळेच कादंबरी वाचनीय तैर झाली आहेच; पण समाजवास्तव चित्रणाच्या दृष्टीनेही चांगली उतरली आहे, असे म्हणावे लागते.

या कादंबरीमध्ये निवेदनाच्या संदर्भात आणखी एक फार महत्त्वाचा प्रयोग केला आहे. संपूर्ण कादंबरी नाट्यछटेच्या तंत्राने लिहिली आहे. नाट्यामध्ये दृष्यात्मकतेला महत्त्व असते. त्यामुळे

आपोआपच तपशील सगळे बाजूला जातात. भाषाही अधिक धारदार होते. हेच नाट्याविष्काराचे तंत्र कादंबरीसाठी वापरल्यामुळे ही कादंबरी अनुभवाचा गाभा आपल्यासमोर ठेवते.

सगळे तपशील वगळले गेल्यामुळे ताशीव, सोलीव रूपामध्ये अनुभव आपल्यासमोर येतो आणि तो तीव्रप्रत्ययी होतो. संपूर्ण कादंबरीभर असे नाट्यछटेचे तंत्र वापरणे ही अवघड कसरत आहे. परंतु ही कसरत लेखकाने फार चांगल्या रीतीने केली आहे. कलात्मकतेचे भान राखूनच हे तंत्र वापरले आहे. म्हणूनच डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या या कादंबरीचे व्यापक स्वागत होईल, याची खात्री वाटते.

परव(े)ड(1) : एक प्रयोग

सौ. अंजली (धर्माधिकारी) पटवर्धन

‘नवते’चे फारसे प्रयोग केले गेले नाहीत. म्हणूनच एखादी कादंबरी जेव्हा वेगळ्या स्वरूपात वाचकांच्या समोर येते, तेव्हा त्या कादंबरीविषयी औत्सुक्य निर्माण होते. प्रा.डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांची ‘परवेडा’ ही कादंबरी अशीच वेगळ्या स्वरूपात समोर येते. नाट्यछटेच्या एकेरी तंत्राच्या पद्धतीने त्यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे.

नाट्यछटेच्या एकेरी तंत्राचा वापर करून ही कादंबरी लिहिली आहे, हा उल्लेख जेव्हा आपण मनोगतात वाचतो, तेव हा लेखकाबरोबरच आपलेही मन साशंक होतं. पण असं वेगळं तंत्र वापरलं असलं तरी यात समाज, समाजमन यांचं चित्रण येतं. अनेक व्यक्तिरेखा भेटतात. जीवनाचं वास्तव दर्शन घडतं. केवळ संवादातून या सगळ्या गोष्टी साधणं तशी अवघडच गोष्ट आहे, पण लेखकाने ते आव्हान लीलया पेललं आहे. केवळ ६८ पानांच्या अवकाशात जीवनाचं समृद्ध दर्शन घडविण्याचा हा प्रयत्न स्तुत्य आहे. ही कादंबरी वास्तवतेबरोबरच रंजकतेचाही प्रत्यय देते.

इंडियन फ्रायड्यूच्या चंद्री आणि इतर कथा प्रस्तावना

प्रा. जवाहर मुथा

प्रा.डॉ. अनिल सहस्रबुद्धेच्या या सर्व कथांमधून बहुशः प्रौढावस्थेतील कामचेशा आणि कामवासनेचा परिपोष असला तरी त्यातून समकालीन वास्तव प्रकट होत असल्याचे दिसून येते. या सर्व कथांची निर्मिती व प्रकाशनाचा काळ हा पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वीचा आहे. बदलत्या समाजजीवनात स्त्रियांवर होणारा अत्याचार, स्त्रियांचे शोषण, स्त्रीमनाची घुसमट ही कोठेही कमी न होता वाढतच आहे.

स्त्री-स्वातंत्र्याच्या व समानतेच्या कल्पनांमुळे स्त्रीचेच अधिक नुकसान झाल्याचे आजतरी

दिसून येत आहे. हे नुकसान सहज भरून येण्यासारखेही नाही. स्त्रियांचे आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्यही नाकारता येण्याच्या पलिकडचे आहे. या वास्तवाला शब्दबद्ध करणे हे संवेदनशील लेखकाचे व्यवच्छेदक लक्षण! प्रा.डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी तीच संवेदनशीलता या कथांतूनही जपली आहे, हे मात्र निःसंशय खरे आहे.

लेखकाचे जाणीवविश्व हे एकाच विषयाशी, या ठिकाणी, समर्पित असल्याने आणि अस्सल ग्रामीण बोलीतून या कथा लिहिल्या गेल्याने कुठेही नाट्यात्मकता कमी झाली नसल्याचे दिसून येते व परिणामी कथा परिणामकारक होते. स्त्री-वादी जीवनातील भीषण, उघडंवाघडं वास्तव आणि एकंदरीत पोखरलेल्या संस्कृतीतून प्रगट होणारी पोखरलेली माणसं आणि त्यातून घडलेल्या नाट्यपूर्ण विकारी-वासनामय घटनांचं प्रत्ययकारी चित्रण या कथांमधून जाणीवपूर्वक केल्याचे दिसून येते. कथाकार म्हणून सहस्रबुद्धे यांचे हे यश नंतर चिंतनाकडे वळते आणि जीवनाचा, काम्यजीवनाचा अर्थ लावू बघते, हे विशेष!

कारव : प्रस्तावना

प्रा. द. ता. भोसले

मराठी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हे नाव आता चांगलेच स्थिरस्थावर आणि प्रकाशमान झाले आहे. लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती या आपल्या आवडीच्या क्षेत्रात दीर्घकाळ निष्ठेने नि ज्ञानोपासक वृत्तीने त्यांनी केलेली साधना; त्यांनी केलेले संशोधन आता या क्षेत्रातील अभ्यासकांनी मान्य केलेले आहे. या त्यांच्या व्यासंगाचा परिपाक म्हणून त्यांची लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती यावर पाच-सहा पुस्तकेही प्रसिद्ध झालेली आहेत. या विद्याशाखेमध्येही आदिवासी लोकजीवन, आदिवासी रीतिरिवाज, कला आणि आदिवासी संस्कृती यावर त्यांचा अशेष अभ्यास आहे, विशेष संशोधन आहे. ज्या कुणाला लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती यांच्या मुळापर्यंत जाऊन शोध घ्यावासा वाटतो. त्याला आदिवासींच्या जीवनाकडेच वळून त्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते आणि उपयुक्तही असते. याचे कारण भूमी, निसर्ग आणि जंगल यांच्याआधारे जगणारा, यांच्याच अंगाखांद्यावर वाढलेला आणि बाहेरच्या जगातल्या नव्या आचार-विचारांच्या नि परिवर्तनाच्या लाटा ज्यांच्या झोपडीपर्यंत जाऊन पोचलेल्या नाहीत, अशा आदिवासींची संस्कृती ही या शोधाला खूप उपयोगी पडते. आदिवासी लोकांची कला, नृत्य, त्यांच्या देवदेवता, त्यांच्या धारणा, सण-सोहळे आणि रीतिरिवाज या खूपशा आविष्कृत आणि खूपशा अबाधित राहिलेल्या आहेत. या संस्कृतीचा गाभा जतन नि जोपासून ठेवण्याकडे आदिवासींचा कल असतो. त्यांचे दैनंदिन जीवन आपणाला आपल्या प्राचीन नि परंपरागत संस्कृतीमधील पूर्वजांचे स्मरण नि दर्शन घडविणारे असते. म्हणून आदिमकाळातील संस्कृतीचा मागोवा घेण्यासाठी आजच्या विविध आदिवासी जमातींची जीवनधारणा आणि त्यांची संस्कृती खूप उपयोगी ठरते. लोकसंस्कृतीच्या जगभरातल्या अभ्यासकांनी त्या त्या प्रदेशात असणाऱ्या आदिवासी आणि भटक्या जमाती यांचा अनेक वर्षे अभ्यास करून सिद्ध केलेले सिद्धान्त आज मान्यता पावलेले आहेत. हे आपण जाणतोच.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हे संस्कृतीच्या गाभ्याचा अविभाज्य घटक असलेल्या आदिवासी संस्कृती आणि साहित्याचे अभ्यासक आहेत. त्यातही ठाकर आणि महादव कोळी या आदिवासी जमातींवर त्यांचा विशेष व्यासंग आहे. भिल्ल, कोरकू, कातकरी इ. जमातींवर मराठीत थोडेफार लेखन-संशोधन झाले आहे. ठाकरावर फारसे झाल्याचे ऐकवात नाही. अशा अनाघ्रात ज्ञानविषयाचा व्यासंग करणे आणि त्यासाठी भरपूर पायपिटी करून घेणे याचा त्यांना छंद आहे. नव्हे, ते एक अव्यवहारी वाङ्मयीन असे त्यांना 'डसलेले वेड आहे. अशी वेड लागलेली माणसे समाजात तुलनेने कमी असतात. पण तीच समाज आणि संस्कृतीला समृद्ध करतात. श्रीमंत बनवितात.

ललित साहित्याचे लेखन करणाऱ्या लेखकाने केवळ आपल्या प्रतिभा आणि कल्पकता यांच्या बळावर लेखन केले तर कालांतराने त्याच्या लेखनास मर्यादा निर्माण होतात. समृद्ध अनुभव, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, जीवनसत्याच्या साक्षात्काराचा ध्यास, तरल संवेदनशीलता आणि त्याच्या जोडीला अन्य ज्ञानशाखांचा अभ्यास यांचा सुरेख मेळ जमला तरच त्या लेखकाची निर्मिती कसदार बनते. जागतिक कीर्तीचे साहित्य आपण पाहिले तर या विधानाची सत्यता आपणाला पुरेपूर पटते. तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वी एका सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना थोर विचारवंत प्रा. गं. बा. सरदार यांनी एका पाश्चात्य लेखकाचा उल्लेख करीत असे म्हटलेले होते की, आपले मराठी साहित्य कसदार आणि जागतिक पातळीवर मान्यता पावावयाचे असेल तर मराठी लेखकांनी धर्मकारण, समाजकारण, तत्त्वज्ञान, राजकारण आणि संस्कृती यांसारख्या ज्ञानाच्या क्षेत्रातील शाखांचा कसून आणि सखोल व्यासंग केला पाहिजे. ही सर्व ज्ञानक्षेत्रे साहित्यकलेच्या अधिष्ठानासाठी उपयुक्त असतात, आवश्यक असतात. त्या अभ्यासातून लेखकांची दृष्टी व्यापक बनते. त्याच्या चिंतनाला एकारलेपण येत नाही. मानवी जीवनाचा आणि त्यातील वृत्ती-प्रवृत्तींचा अधिक समंजसपणे मागोवा घेता येतो. त्याच्या निर्मितीला त्यातूनच व्यापकता येते. ती निर्मिती अधिक सशक्त बनते. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी अशा ज्ञानशाखेचा व्यासंग केलेला असल्याने त्यांच्या या कथालेखनात त्याचे दर्शन घडते. समाजजीवन आणि संस्कृती यांचा त्यांनी केलेला व्यासंग त्यांच्या ललित साहित्याच्या निर्मितीला उपयुक्त ठरलेला आहे, याची जाणीव कथा वाचताना आपणास होते.

'कारव' हा त्यांचा कथासंग्रह याचेच निदर्शक म्हणावा लागेल. या संग्रहात तशा मोजक्याच कथा असल्या तरी त्यातील काही कथा लक्षणीय व परिणामकारक अशा स्वरूपाच्या आहेत. संशोधन आणि वैचारिक क्षेत्रात रमणारा एखादा लेखक जेव्हा ललित लेखनाकडे वळतो; तेव्हा दोन गोष्टी निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यातील पहिली गोष्ट म्हणजे आपल्या आवडत्या कथालेखकाचे त्याच्याकडून नकळत अनुकरण होते किंवा दुसरी गोष्ट म्हणजे विचारांचे भावनाविष्कारात रूपांतर न झालेली तत्त्वजड नि रखरखीत विचारांनी माखून निघालेली कथा तरी जन्माला येते. निर्दोष कथारूप न लाभलेली विचारांची कशीतरी शब्दांत बांधलेली पुरचुंडी म्हणजे त्याची ही कथा असते. लोकप्रिय कथेचे अनुकरण करण्याचा मोह अनेकदा भल्याभल्यांना होतो. अगदी प्रारंभावस्थेत ते थोडेफार आवश्यक नि उपयुक्त असले तरी मागून आणलेल्या ताकावर कितीही घुसळले तरी लोणी ते कितीसे निघणार? म्हणून अनुकरणाचा रस्ता सोडून स्वतःच्या अनुभवाला प्रमाण मानून स्वतःच्या वाटेने जाणे केव्हाही श्रेयस्कर असते. आपल्यातला 'कलावंत' जिवंत ठेवण्यासाठी अन् तो अविकृत ठेवण्यासाठी हे अनुकरण त्यागणे महत्त्वाचे ठरते. डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या कथेत कोणत्याही लेखकाचे अनुकरण आढळत नाही अथवा लोकप्रिय साचा झालेल्या कथेचे अनुकरण आढळत नाही. त्यांच्या कथेत

उत्स्फूर्तता आहे, सहजता आहे आणि स्वाभाविकताही आहे. पापणी उघडून संवेदनशील वृत्तीने जग आणि जीवन यांचा त्यांनी जो अनुभव घेतला; तोच अनावर झालेल्या स्थितीतून स्वतःचा आकार निरूप घेऊन येथे साकार झालेला आहे. त्यांच्या परीने त्यांना जे जीवन जाणवले. मनात ठसले; ते त्यांनी आपल्या प्रवृत्तीनुसार व्यक्त केलेले आहे. त्यामुळेच त्यांच्या कथांचे प्रारंभ हे पाहण्यासारखे झालेले आहेत. ग्रामीण जीवन आणि संस्कृतीचा जीवनानुभव प्रकट करणाऱ्या आजच्या कथेचा प्रारंभ एखाद्या निसर्ग अथवा व्यक्तीवर्णनाने होताना आपणास दिसतो. ते निसर्गवर्णन अथवा व्यक्तीचे वर्णन पुढील भावानुभवाच्या अभिव्यक्तीला उपकारक असते असेही नसते; ते अपरिहार्य स्वरूपात असते; अशातलाही भाग नसतो. तरीही पहिल्या परिच्छेदात अशा प्रकारचे वर्णन येत असते. काही सन्माननीय लेखकांचा अपवाद सोडला तर सर्रास याच प्रकारचे दृश्य आढळते. त्यामुळे ग्रामीण जीवनावरची कथा लिहायची म्हणजे प्रारंभी निसर्गवर्णनाचा एक तुकडा जोडायचा अशी एक चुकीची व भाबडी कल्पना अलिखित स्वरूपात रूढ झाल्यासारखी वाटते आणि या कल्पनेला अनेक नवोदित व उत्साही लेखक बळी पडलेले दिसतात. या पार्श्वभूमीवर प्रा. सहस्रबुद्धे यांच्या 'फडकी', 'योगायोग', 'कारव' या कथांचा प्रारंभ पाहावा. तो चित्रमय निसर्गवर्णनाचा चकवा बाजूला सारून सरळ कथेतील व्यक्तीच्या जीवनात घडलेल्या प्रसंगाला अन् त्यातून साकार झालेल्या अनुभवालाच हात घालतो. म्हणूनच यात अनुकरण आढळत नाही, तसेच त्यात ठासून भरलेल्या विचारांचा रखरखीतपणाही जाणवत नाही. जेव्हा विचारांचे भावनेत रुपांतर होते नि भावनेला विचाराचे अधिष्ठान लाभते, तेव्हाच कोणतीही कलाकृती कसदार बनते. परिणामकारक ठरते. म्हणून या कथेत त्यांनी व्यक्तीला महत्त्व दिलेले आहे. व्यक्तीच्या भावजीवनाला महत्त्व दिलेले आहे. विचारांना नाही. म्हणून त्यांच्या साध्या कथा या माणसांच्या कथा आहेत, असे म्हणता येईल. त्यांना माणूस प्रिय आहे. सामान्यातली सामान्य माणूस हा त्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय आहे. मातीत राबणारा; निसर्ग आणि पशुपक्षी यांच्या गोतावळ्यात जगणारा; भूमीवर प्रेम करणारा आणि दारिद्र्य, भूक, शोषण नि अज्ञान यांची शिकार बनलेला माणूस हा त्यांच्या कथेचा विषय असतो. त्यांची सुखं-दुःखे त्यांना खूप जवळची वाटतात. सामान्य माणसांनी गजबजलेले जगच या संग्रहात अवतीर्ण झालेले आहे. 'पायात धरणाच्या' या कथेतील शेतीवर प्राणापेक्षा अधिक प्रेम करणारा हरितात्या; बहिणीला सासरी पाठविताना तिला साडी-चोळी नेसविता येत नाही म्हणून कासावीस झालेला ठकाजी आणि त्याचे आईबाप; रानावनातल्या चैतन्याची सोबत करीत जनावरांमागे धावणारा पोप्या आणि नापास झाल्याने पश्चात्तापाने भाजून निघालेला आदिवासी समाजातला विठ्ठल ही अशी सारीच पात्रे अतिशय सामान्य जीवन जगणारी आहेत आणि या साऱ्यांकडे लेखक अपार जिव्हाळा व चिंब माणुसकी यांच्या नजरेने पाहतो. त्यांच्या भावजीवनात उतरतो आणि त्यांची सुख-दुःखे (खरी तर सुखे नाहीतच) कलात्मक रीतीने शब्दबद्ध करतो. यामुळे या सर्व कथा वास्तव वाटतात अन् त्या आपल्या जीवनाचा आविष्कार करणाऱ्या आहेत, असे वाचकांना जाणवत राहते.

या संग्रहातील सान्या कथा आणि त्यातील ही सामान्य माणसे पाहिल्यावर मला यांच्या जीवनामध्ये असणारे एक समान सूत्र जाणवले. ते म्हणजे ही सारी पात्रे जन्मापासून माणसाच्या आयुष्याला बिलगलेल्या दुःखाची शिकार बनलेली आहेत. दुःख हा त्यांच्या जीवनाचा स्थायीभावच असावा. आपण जन्माला येणे हीच एक दुःखदायक घटना आहे. जन्म दुःखात, जीवन दुःखात अन् आपले मरणही दुःखमयच असे सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ शॉपन होअर यांनी म्हटलेले आहे. या त्यांच्या

विचाराची प्रतिति ही पात्रे पाहिल्यावर आपणाला येते. नियतीने माथ्यावर मारलेले दुःख येथे आहे. परिस्थितीमुळे निर्माण झालेले दुःख या कथासंग्रहात आहे. व्यक्तीच्या वृत्ती-प्रवृत्ती आणि विकृतीतून जन्माला येणारे दुःख येथे आहे. उपेक्षा, उपासमार, मृत्यु, पराभव, अपयश, दारिद्र्य, एकलेपण आणि घोर निराशा यांच्या भडकलेल्या अग्रीत ही पात्रे मरणाची शिक्षा भोगत जगत असतात. पंख न फुटलेले एखादे कोवळे पाखरू फांदीवरून खाली रसरसत्या निखाऱ्यात पडून भस्मीभूत व्हावे; जखमी झालेल्या एखादे हरिणशावक गळ्याइतक्या गाळात रुतून पडावे, अखेरचे श्वास मोजत पडलेल्या एखाद्या प्राण्याला काळसपने दंश करावा, तसे या साऱ्या पात्रांच्या जीवनाची गत झालेली आहे. आयुष्याला वैतागलेल्या एखाद्या जीर्ण म्हातारीने हातातली डागाळलेली चिंधी काटेरी कुंपणावर फेकून द्यावी, अन् तिच्यावर कमालीच्या तुच्छतेने पचकन थुंकावे, तशी अवस्था यातल्या व्यक्तीच्या आयुष्याची झालेली आहे. त्यांचे जीवन या चिंधीसारखे त्या कुंपणावर चिरफाळलेल्या स्थितीत फडफडते आहे, लोंबकळते आहे. धरणाच्या पाण्यात सोऱ्याच्या तुकड्यासाठी असलेली सुपीक जमीन बुडणार म्हणून व्याकूळ झालेला हरितात्या; दारिद्र्य आणि घरच्या जबाबदारीमुळे शिकू न शकलेला ठकाजी; उपाशी पोटाकडे आयुष्य गहाण टाकून जगणारे ठकाजीचे आईवडील, आईविना पोरकेपणाचा दाह सोसत जनावरामागे काट्याकुट्याचे रान तुडविणारा पोप्या; वैधव्यातून बाहेर पडून नव्याने जीवनाला प्रारंभ करण्यास आतूर असलेल्या निर्मलाच्या जीवनावर कावळ्याच्या रूपाने पडणारी अभद्र सावली; उपकारकर्त्या सरांची केलेली फसवणूक याची विठ्ठलास होणारी यातना ही सारी पात्रे एका दुःखाच्या धाग्याने जोडलेली दिसतात. नवीन मंत्रिमंडळात आपली वर्णी लागणार नाही, यामुळे उद्ध्वस्त झालेले अन् मानसिक स्वास्थ्यच पार हरवून बसलेले माधवराव हेदेखील एका अपेक्षाभंगाचे दुःखच भोगत असलेले आपणास दिसतील. म्हणून जीवनाचे भेदक नि भीषण दर्शन घडविणाऱ्या दुःखाचे केलेले चित्रण हे या कथासंग्रहाचे एक वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल; यात शंका नाही.

अशा या अटळ दुःखाचे ओझे माथ्यावर घेऊन सुद्धा या कथासंग्रहातली माणसे जीवनाला वैतागलेली नाहीत. ती सिनिक वृत्तीने जीवनाकडे पाहात नाहीत; हाही एक विशेष म्हणावा लागेल. आपले दुःख भडक करून दाखवावे, ऊर बडवून साऱ्या जगाला सांगावे, त्याचे भांडवल करून सहानुभूती मिळवावी, किंवा ते बाजारात विक्रीसाठी मांडून त्यावर जगावे, अशी त्यांची भूमिका आढळत नाही. म्हणजे लेखक या दुःखाकडे या भूमिकेतून पाहत नाही. या दुःखाचा सहजपणे स्वीकार करून प्राप्त जीवनावरही मनापासून प्रेम करणारी अशी मनोवृत्ती या कथासंग्रहातील पात्रांची जाणवते. आपल्या या विस्कटलेल्या जीवनाविषयी जराही तक्रार न करणारी ही माणसे दुःखाला कशी सहजपणे स्वीकारतात, हे पाहिल्यावर असे वाटते की, त्यांनी दुःखालाच सुखाचे आवरण घातले आहे किंवा दुःखाने दुःखी न होता दुःखालाच त्यांनी दुःखी केले आहे, दुःखालाच जणू पराभूत केले आहे. 'फडकी' आणि 'पोरका' या कथा या दृष्टीने मला मोलाच्या वाटतात. त्यातील सामान्य माणसे एक शाश्वत वा अक्षर तत्त्वज्ञान नकळत आचरणात आणतात, हे पाहिल्यावर आपले मन भरून जाते अन् भारावूनही जाते.

वाचक म्हणून आपल्या मनाची अशी स्थिती का होते? याचा जरासा आपण शोध घेऊ लागलो तर आपणाला असे जाणवते की, कोणत्या तरी एका आदर्शाची ओढ घेऊन ती जगत आहेत. तो आदर्श त्यांनी यथाशक्ती आचरणात आणलेला आहे. त्यातूनच त्यांना जगण्याचे बळ

मिळाले आहे. यातल्या हरितात्याला भूमी म्हणजे उपजिविकेचे एक साधन वाटत नाही. ती मानवी जीवन आणि संस्कृती यांचे - निरपेक्ष भावनेने संवर्धन करणारी सर्जक आदिशक्ती काटते. 'फडकी' कथेतल्या आदिवासी माणसांना घरी येणारा पाहुणा हा देवासारखा वाटतो. नव्हे, तो देवच वाटतो. प्रथमतः सासरी जाणाऱ्या विवाहितेला माहेरची माया नि आठवण असणे अगत्याचे असते. माहेरच्या माणसाने सुताचे चार धागे जरी दिले तरी त्याचे मोल करता येत नसते अन् ते मुलीच्या नातेवाईकाने जपले पाहिजे, या विचाराचा आदर्श यांनी पाळला आहे. आपले एकलेपण पुसून टाकण्यासाठी शेवटी माणसाला माणसाच्या गर्दीपक्षाही निसर्ग आणि पाळीव प्राणी यांचा सहवास चिरस्थायी वाटतो. माणसाच्या जीवन-मरणामागे एखादी अदृश्य स्वरूपाची शक्ती वावरत असते का? अशासारखा एखादा विचार या पात्रांनी प्रमाण मानलेला असावा असे वाटते. म्हणूनच ही पात्रे सजीव नि स्वाभाविक वाटतात. ती मानवी जीवनातल्या अलक्षित सत्याला अधिक ठळक व प्रकाशमान करतात. जगण्याचा एक मार्गही सूचित करतात. ही आदर्शाची ओढ या संग्रहात विविध प्रकारे प्रकट झालेली आहे.

या संग्रहातल्या कथा एखाद-दुसरा अपवाद वगळता तशा ग्रामीण जीवनाचा आविष्कार करणाऱ्या कथा आहे. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करतानाही लेखकाने ते सांकेतिक पद्धतीने केलेले नाही. गरीब-श्रीमंत यांचा झगडा; दोन तालेवार घराण्यांतील खानदानी वैर; एखादे बाई आणि बाटलीवरून उद्भवलेले प्रकरण स्त्रीच्या मालकी हक्कातून जन्माला येणारे सूडचक्र; किंवा संपत्ती आणि सत्ता यांनी उन्मत्त झालेल्या एखाद्या धनिकाने केलेली क्रूरकर्म यांसारखे प्रसंग या चित्रणात नाहीत. नायक आणि खलनायक अशी कृतक विभागणी करून साकार केलेले नाट्यही यात आढळत नाही. खलनायक म्हणून चित्रित झालेले आहे येथील दुष्काळ कोरडवाहू शेतीवर राबणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या हाताला येणारे अपयश; खलनायक म्हणून येथे आलेले असते दैव. हे दैव मग नाना रूपांनी येथे अवतरलेले दिसते आणि त्यातूनच आपणाला या कथा वाचल्यावर काही प्रश्न अतिशय अस्वस्थ करून टाकतात! एकाला भाकरी देण्यासाठी दुसऱ्याच्या मुखातली भाकरी हिसकावून घेण्याचा हा कायदा कसला म्हणायचा? अठरा-अठरा तास मातीत राबणाऱ्या शेतकऱ्याला उपासपोटी का राहावे लागते? त्याच्या जीवनाची रया अशी कशामुळे होत असावी? आदिवासी जमातीमधील माणसांना माणूस म्हणून कधी जगायला मिळेल? त्यांचे पशुपातळीवरचे जीवन केव्हा व कसे संपणार आहे? पद, प्रतिष्ठा आणि संपत्ती असणारी राजकारणी माणसे सैरभैर झाल्यावर देवशरण का बनत असावीत? माणसाच्या जगण्या-मरण्याचा संबंध अतार्किक घटनेमध्ये खरोखरच सामावलेला असतो का? अशांसारखे प्रश्न आपल्या मनात उत्पन्न होतात. हे प्रश्न निर्माण करण्यासाठी लेखकाने आपल्या कथांची जाणीवपूर्वक मांडणी केलेली असते; असा याचा अर्थ नाही. तशी ती मांडणी केली असती तर या कथांना अंगभूत सामर्थ्य नि सत्त्व प्राप्त झालेले आहे; ते कितपत झाले असते याविषयी शंका वाटते. कारण अशी गणिते मांडून कोणतीही कलाकृती परिणामकारक आणि कलानिपुण होत नसते, हे आपण जाणतोच.

या संग्रहातल्या काही कथांचे सामर्थ्य आणखी एका गोष्टीत सामावले आहे. लेखक डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी निसर्ग, माणूस आणि प्राणीसृष्टी यांच्या अतूट संबंधाचे संसूचन काही कथांतून केलेले आहे. लोकजीवनात देवतास्वरूपी असलेल्या भूमी, जल आणि निसर्ग यांचेही एकात्म दर्शन या कथांतून घडते. भूमी, जल आणि निसर्ग ही लोकसंस्कृतीला श्रीमंत करित असतात. लोकसंस्कृती या

तिन्हीकडे सर्जक, संरक्षक, संगोपकं नि आदिमतत्वाचे प्रतीक म्हणून पाहत आली आहे. आदिवासींच्या जीवनातदेखील यांना देवता स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. या तिन्हीची उपासना म्हणजे जीवनाची उपासना, समृद्ध आणि निर्विघ्न जीवनाची उपासना अशी त्यांची धारणा झालेली दसते. अशा प्रकारची धारणा आणि जीवनशैली सहस्रबुद्धे यांच्या कथांतून अधिक प्रमाणात प्रकट झाली तर मराठी कथेला एक वेगळेच सशक्त परिमाण प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही असे वाटते.

कथाविष्कारात बोलीचा केलेला वापर आणि संवादकौशल्याचे मोहकत्व हे यातील आणखी एक प्रसन्न वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. प्रमाणभाषेच्या वापरामध्ये लेखकाने संगमनेर, नाशिक, इगतपुरी परिसरातील अनेक ताजे आणि रसरसीत असे बोलीशब्द वापरून वातावरण निर्मितीबरोबरच कथेला विशिष्टत्व प्राप्त करून दिले आहे. त्यामुळे निवेदनाला गोडवा आलेला आहे. कथेला त्या त्या प्रदेशातील मातीचा सुगंध लाभलेला आहे. यांज, पायनी, आडनड, डोबाड, दोंदाटी, मिसरुड, फाफलका, गडदी, बगल, आहोपा, घसट, कांबडवणा लुडकणे, ढेंगा टाकणे, निस्ता, धोधाणा, मह्या, लगुलग, समदी यांसारखे अनेक बोलीतील टवटवीत शब्द लेखकाने सहजपणे वापरून आपल्या कथेला ताजेपणा आणि अस्सलपणा प्राप्त करून दिलेला आहे. उत्तर महाराष्ट्राच्या पश्चिमी भागात रूढ असलेल्या या बोलीमुळे मराठीचा एक वेगळाच प्रत्यय वाचकाला येऊन जातो.

या संग्रहातल्या शेवटच्या दोन कथा थोड्याशा असमाधान देणाऱ्या वाटतात. एकतर यातला अनुभव व्यामिश्र नाही, विलक्षण नाही. जीवनजाणीव करून देण्याच्या संदर्भात जबरदस्त वाटत नाही. शिवाय परिचित असणारा हा अनुभव साऱ्या अंगांनी फुलवत फुलवत न्यायला हवा, तोही फुलवला नाही. तो अपुऱ्या दिवसाच्या मुलाच्या जन्मासारखा किरटा व अशक्त वाटतो. या कथांचे पुनर्लेखन झाले असते तर कदाचित या कथांनादेखील इतर कथांइतकी परिणामकारकता प्राप्त झाली असती, असे निदान मला तरी वाटते.

तरीही या कथांमधून मानवी स्वभावाचे अनेक रंग व पैलू पाहावयास मिळतात. त्यामुळे वाचकाची जाणीव समृद्ध होते. इथे पाण्याचे अनोखे जग आपणाला भेटते. जंगलझाडाचे रसरसीत चैतन्य आपणास भेटते. पिकांचा दरवळ आपणास येऊन बिलगतो. निसर्गाच्या अंगाखांद्यावर खेळणारे जीवन येथे नांदताना दिसते अन् ते सारे सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, कलात्मक भाव, स्वाभाविक आविष्कार, जीवनाच्या अज्ञात प्रवेशाविषयी वाटणारे कुतुहल याद्वारे सजीव केलेले आहे. अशा आविष्काराची पायवाट डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी आता जाणीवपूर्वक रुंदावली पाहिजे, मळवली पाहिजे, असे सुचवावेसे वाटते. त्यासाठी माझ्या अनेक शुभेच्छा आहेत.

विलक्षण : प्रस्तावना

डॉ. लीला गोविलकर

केवळ सात कथांचा हा छोटेखानी संग्रह आहे. संग्रहाचे नाव 'विलक्षण' असे असले, तरी संग्रहात या नावाची एकही कथा नाही, हे विलक्षणच नव्हे काय?

संग्रहामधील पहिल्या तीन कथांचा सूर विनोदाकडे झुकलेला आहे. 'आंघोळ' ही पहिली

कथा. कथा म्हणण्यापेक्षा 'ललित लेख' म्हणणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. घोघरींचा नवरे कंपनीचा 'आंघोळीबद्दलचा रविवारचा सूर्यवंशी दृष्टिकोन' हा या ललित लेखाचा मूळ विषय, वर्तमानातील अनेक गोष्टींवरच्या कॉमेडींनी रंगवत नेला आहे. पत्नीचे नाव 'उषा', मुलाचे नाव 'सपन' सूचक आहे. 'पुरुषमुक्तीची ऐशीतैशी' या शीर्षकावरूनच कथावस्तूची कल्पना येते. सहलीला निघालेला समस्त महिलावर्ग आणि त्यांच्यासमोरच्या लटपटी-खटपटी करणारा वेंधळा नवरे समाज यांची ही कथा अधिक रंगात निर्माण करू शकली असती. तिसरी कथा 'वैतागपूरचे विलेक्शन'. कोणत्याही इलेक्शनमधील एकमेकांच्या विरोधात असलेल्या गटातील रंगपंचमी व त्यांना हातभार लावून आपला खप वाढविणारा वर्तमानपत्री खाक्या यावर बेतलेली ही कथा आहे. अशा कथांमध्ये घटना दुय्यमच असतात. रंगत भरली जात असते ती निवेदनशैलीने. अशी रंगत भरण्यासाठी लेखकाजवळ निरीक्षणशक्ती आहे. साहित्याचे वाचन व शाब्दिक जोड देण्याची करामत आहे. 'पुरुषमुक्तीची ऐशीतैशी'मधील 'लग्नाची बेडी'ने पुरुषवर्गाला आणलेली युगायुगाची गुलामगिरी. पुरुषमुक्ती आघाडीच्या संगरातील 'घेतले व्रत न हे आम्ही अंधतेने' ही सावरकरी वृत्ती. 'आईस्क्रीमच्या साक्षीने संगर धगधगता ठेवण्याची प्रतिज्ञा' अशा निवेदन पद्धतीने कथेतील हलकाफुलका सूर पेलून धरायला मदत झाली आहे. 'वैतागपूरचे विलेक्शन'मध्ये ग्रामीण भाषेला सामोरे जावे लागेल, असे वाटले होते. पण ती प्रमाणभाषेतच सांगितली आहे. लेखकाच्या निरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय या कथेतही कथाबीज फुलवायला सहाय्यभूत झाला आहे.

लेखकाच्या एकंदर व्यक्तिमत्त्वावरच लोकसाहित्याचा प्रभाव आहे. केवळ निवेदनशैलीपुरता तो मर्यादित नाही. हे या संग्रहातील सगळ्या कथांमधूनच जाणवत राहते. त्यांच्या 'महाबैलाचा महाप्रलय' व 'ईश्वरी कार्ट्या लादेना, महाशक्ती प्रगटते आहे' या दोन्ही कथा, त्यातील नारदादिक पात्रे, वातावरण या सर्व कथांना पौराणिक कथांची डूब देण्याचा लेखकाचा प्रयत्न लोककथांशी निगडित वाटतो.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे नाट्यवाङ्मय

प्रा.सौ. उज्वला जाधव (भोर)

१८२७ ते १९३५ या काळात अकोले तालुक्यातील डोंगर भागात राहणाऱ्या आदिवासींनी इंग्रज सरकारच्या विरोधात जे युद्ध पुकारले, त्यातून आपल्या स्वतःचा स्वाभिमानाचे जे दर्शन घडविले, त्याची एक झलक / चमक सहस्रबुद्धेंच्या या एकांकिकेतून अनुभवावयास मिळते. इंग्रज सरकारला डोंगरदऱ्यांतून राहणाऱ्या या वाघांनी, या काळात जेरीस आणले होते. त्यासाठी इंग्रज सरकारने आखणी करून, निवडक अधिकाऱ्यांना पाठवून, या लोकांना जेरबंद करण्याचे प्रसंगी लाचखोरीने आपल्या अंकित करण्याचे प्रयत्न केले होते. हा इतिहासाचा धागा पकडून, त्याला आपल्या कल्पिताची जोड देऊन सहस्रबुद्धे यांनी ही एकांकिका साकारली आहे.

स्त्री-पुरुष मनातील अपत्यप्राप्तीची आस, त्याअभावी वाटणारी अपूर्णता, समाजाचा दृष्टिकोन, अपूर्णतेच्या जाणिवेने विचलित झालेल्या मनात साशंक वृत्ती निर्माण होणे व त्यातच योगायोगाने

घडणाच्या घटनांचा त्या मनाकडून विपरित अर्थ लावला जाणे, परबीजाद्वारे होणाऱ्या संभवित अपत्याच्या कल्पनेने हे संशयित मन अधिकच पेटून उठणे व या द्वेषमूलक सूडातून शोकजनक परिणती होणे, अशी रचना असणारे हे एक मेलोड्रॅमॅटिक नाटक आहे.

मानवी वृत्ती-प्रवृत्ती संस्कृती व संस्कारांच्या रेट्याखाली दबल्या गेल्या असल्या, तरी त्या नाहीशा होत नाहीत. कधीतरी त्या या संस्कारांना बाजूला सारून येतात. यातूनच संघर्ष अपरिहार्य ठरतो. अनुप्रिता व विद्याधर यांच्याबाबत असेच घडताना दिसते. त्यांच्यातील संघर्ष व त्यांचा अंतर्संघर्ष याला या मुलभूत मानवी प्रवृत्ती कारण ठरतात. कामनाच्याद्वारे त्यांच्यातील या मुलभूत मानवी वृत्तीचे दर्शन घडवून नाटककार हे अतिशय कुशलतेने व कलात्मकतेने दाखवून देतो.

खेळकर प्रसंग व ताण निर्माण करणारे प्रसंग अशी दुपेडी वीण गुंफित गेलेले हे नाटक विद्याधर व अनुप्रिता यांच्यातील संघर्ष वाढवत, त्यांच्याबद्दल भय-अनुकंपेची भावना निर्माण करत जाते. १२ वर्षांनंतर महत्प्रयासाने झालेले त्यांचे मूल दगावण्याच्या कारुण्यपूर्ण प्रसंगाकडे घेऊन जाणाऱ्या या नाटकाचा शेवट मात्र, विद्याधरच्या संशय परावृत्तीने परत दोघांचे मिलन होण्याच्या गोड प्रसंगाने होतो. त्यामुळे हे एक यशस्वी मेलो-ड्रॅमॅटिक नाटक म्हणता येते.

असे असले तरी, ज्या कॉलेजविश्वाचे दर्शन घडविण्यासाठी व ज्या कॉलेजविश्वाला समोर ठेवून हे नाटक लिहिले गेले, त्यामागील उद्दिष्ट नाटककाराने सफलतापूर्वक पूर्ण केल्याचे दिसून येते. म्हणूनच रहस्यमय मांडणीतून रंजकता निर्माण करूनही वास्तवता व तरुणांपुढील धोके दाखविणारे हे नाटक, नाटककाराची पहिलीच नाट्यकृती असूनही यशस्वी नाटक म्हणता येते.

जिवंत, वास्तव प्रसंग उभे करणारे नाट्यपूर्ण, खटकेबाज संवाद, मानवी वृत्ती-प्रवृत्तींचा सूक्ष्म वेध, पात्रांचे यथोचित दर्शन घडविणारे प्रसंग व भाषा, त्यांचे लकबीसह होणारे उच्चारण, रंजन व बोध, रसपरिपोषकता अशी काही वैशिष्ट्ये सहस्रबुद्धेच्या वरील नाटकांतून दिसून येतात. त्यांचे हे नाट्यकर्तृत्व त्यांच्यातील अस्सल व यशस्वी नाटककाराचे दर्शन घडविते.

परंपरेच्या वाटेवर अस्तित्वाचा शोध घेणारे काव्य- आव्हान

प्रा. डॉ. सुनील शिंदे

‘डांगणी’, ‘अहिनकुल’, ‘भेद’, ‘काळ साद घाली’ या कादंबऱ्या, तसेच लोकसाहित्यावरील संशोधनपर लेखन करणाऱ्या डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या कवितांचा ‘आव्हान’ हा संग्रह. डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या कवितेतून चिंतनपर, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पौराणिक तसेच ललित छटा प्रकट झाल्या आहेत. लोकशाही व्यवस्थेतील विदारक वास्तव टिपताना ‘पाटलाचं लेकरू आन् सायबाचं कुतरू’ या कवितेतील पुढील ओळी बोलक्या वाटतात

‘सायबातला लांडगा झिग्याच्या जिंदगाणीचा मालक
आखळ्या स्वातंत्र्यातही त्याला पिळू पिळू घेतोय,
झिग्याचं झालं चिप्पाड!’

सामाजिक व्यवस्थेतील अस्वस्थ करणाऱ्या जाणिवांचे उपरोधिक चित्रण सूचकपणे करताना परंपरेच्या वाटेवर कवीच्या रचना अस्तित्वाचा शोध घेताना दिसतात. रचना प्रचारकी होणे ही गोष्ट

प्रारंभी स्वाभाविक असली तरी येथे कवी आपली कविता आक्रस्ताळी होऊ न देण्याची खबरदारी घेताना दिसतो.

ज्या परिसरात आयुष्यातील बराच काळ व्यतित झाला, तेथील प्रादेशिक संस्कृतीची वैशिष्ट्ये 'अगस्त्यवंदना'सारख्या कवितेतून भावपूर्ण शब्दांत प्रकट होतात. अकोले येथील प्रवरातीरावरील अगस्ती ऋषींच्या आश्रमाच्या संदर्भात पौराणिक उल्लेख येतो

वेदी प्रज्ञा तुझी प्रगटली

श्रमी प्रतिष्ठा तू जागविली

मनोबले माणसे प्रेरिलो...

लोपाने संस्कृती जागविली

तुझी तारका सदैव देते आम्हा आश्वासना ॥

धर्म, संस्कृती या विषयाशी संबंधित, भावपूर्ण रचना श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने कवी करतो. नवखेपणाच्या खुणा या. पहिल्याच काव्यसंग्रहात जागोजागी दिसतात खऱ्या; तथापि कवीची काव्यनिष्ठा दखलपात्र आहे. 'हवी शांतता इथे कुणाला?', 'संसार', 'खाज' इ. कविता उल्लेखनीय आहेत.

राष्ट्रीय प्रश्नावर डॉ. सहस्रबुद्धे प्रसंगी जागरूकपणे आणि अधिक सडेतोड भाषेत आपल्या कवितेतून उचित भाष्य करतात. काश्मीर समस्या भारताच्या अस्तित्वाशी आणि अधिक जिव्हाळ्याने निगडित आहे. शत्रुघाटाने अकारण प्रतिष्ठेचा केलेला हा मुद्दा धुमसत राहिला आहे. अभिनिवेशाने आणि कठोर वास्तवाला समोर ठेवून 'काश्मीर हमारा' या कवितेत डॉ. सहस्रबुद्धे पुढील भाष्य करतात

'काश्मीर हमारा! नही किसीके बाप का!

लोकमताचं काय घेऊन बसलात ?

मानवी हक्कांची वासलात लावणारा

तुमचा बाप अमेरिकेत बसलाय!

आवाज चढवून म्हणा,

काश्मीर हमारा नहीं किसीके बाप का...'

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या रचनेला सामाजिक स्पर्श जसा आहे, त्याचप्रमाणे काव्यातला अंतःस्फोट सहज रूप घेऊन प्रकटतो. कवीच्या कवितेतून प्रापंचिक भावभावना, नैसर्गिक शब्दचित्र, शैक्षणिक वास्तव, राष्ट्रीय भावना, आर्थिक प्रश्न, सामाजिक विसंगती, प्रादेशिक संदर्भ, नाट्य, हळूवार प्रेमभावना, भक्तिभाव असे अनेकविध विषय साकारलेले दिसतात. सांगावेसे वाटते असे- डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या मनात खूपसे विषय दिसतात कवितांमधून प्रतित होणारे वैविध्यपूर्ण संदर्भ, विषय याबद्दल साक्ष देतात.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या कवितेतून प्रकटणारा उपरोध हा त्यांच्या कवितेचा आत्मा वाटतो. खरे तर आव्हान 'संग्रहातील अनेक कविता', 'उपरोधाचा सूर' घेऊनच प्रकटला असल्याने तेच त्यांचे बलस्थान ठरले आहे.

आव्हान

प्रा.सौ. प्रतीक्षा गंगावणे (गायकवाड)

आतापर्यंत दलितांना उपेक्षित जीवन जगावे लागले. केवळ दलित असल्यामुळे जनावरांसारखे जीवन आपल्याला व्यतित करावे लागत आहे, ही दलितांची व्यथा, आक्रोश सर्वज्ञात आहे. परंतु ब्राह्मण समाजात जन्माला येऊन व्यथा मांडणारा ब्राह्मण प्रथमच पाहवयास मिळतो. त्यांच्या 'बामण' या कवितेत ते म्हणतात-

होय! झालो बामण, काय करणार?
हातात का होते?
तर बरे झाले असते
सूर्यफूल म्हणून जन्मलो नसतो?
लाखोली निमूट ऐकणे
अपमानित लाजिरवाणे जगणे
महात्म्यांनीच मार्ग चोखाळला
तर काय करावे?

ते ब्राह्मण असूनदेखील त्यांचा दलितांसारखा छळ झाला. नाना तऱ्हेच्या प्रसंगांना सामोरे जावे लागले. ही व्यथा मांडताना ते म्हणतात-

'जानवी तोडा!... तोडली!
वशाट खाता का? वशाट... खाळे?
पोरी देता का?... गेल्या, नेल्या, दिल्या!
(करता का म्हणून नाही विचारलं)
मग हेटाळणीचा सूर आला
'ब्राह्मण झाला भ्रष्ट तरी तिन्ही लोकी श्रेष्ठ'...'

जीवनातील नानाविध संकटांमुळे वाटेला आलेले नैराश्य डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या 'ज्वालामुखी' या काव्यात पाहवयास मिळते. ऊन-पावसासारखी संकटे झेलत-झेलत माणूस हताश होतो आणि त्यावेळी या सगळ्यांचा अंत कधीच होणार नाही का? हे सगळं झुगारून द्यावं, या सगळ्यावर मात करावी, विजय मिळवावा, असा विचार मानवाच्या मनात येतो. याच मानवाच्या व्यथेचे दर्शन डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या 'ज्वालामुखी' या काव्यात घडते. या काव्यात ते म्हणतात-

माझे जीवन ज्वालामुखी!!!
उलथून टाकेल सारी
मारणारी जमात-नरकात!
भरडून-चिरडून पेटवून गाडून टाकेल
क्रूरता, असूया, फसवेगिरी, ढोंगीपणा...

या त्यांच्या काव्यातून त्यांच्या बंडखोर वृत्तीचे दर्शन घडते.

डॉ. सहस्रबुद्धे : व्यापक दृष्टीचा समीक्षक

प्रा.डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांची 'लोकबंध' या सैद्धांतिक ग्रंथात 'लोकबंध' ही संकल्पना स्पष्ट केलेली आहे. लोकबंध म्हणजे लोकधारणा करणारे सर्व प्रकारचे कल्पनाबंध होय. कल्पनाबंध स्थल-काल-परिस्थितीशी निगडित पर्यावरणातून मानवी जाणिवा व भावना यामुळे निर्माण होत असतात. लोकजीवनाची सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, नैतिक, धार्मिक आदी सर्व अंगासंबंधाने कल्पनाबंध निर्माण होतात.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी लोकबंधात्मक समीक्षेचे स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. त्यात शब्दरूपे अर्थात भाषारूपे लोकबंध प्रकट करित असतात. त्यातूनच समग्र लोकजीवन प्रकट होत असते. शब्दरूपे, चिन्हे इ. ही अवस्था अर्थातच लोकबंधाचे रूप होय. विशिष्ट वेळी विशिष्ट प्रसंगी विशिष्ट भाषारूपे, चिन्हे इ.च वापरली जातात. त्याचे कारण लोकमानसाच्या प्रकटीकरणाची भावनात्मक अपरिहार्यता हे होय. कोणतीही साहित्यकृती ही भाषिक कलावस्तू असते. ही कलावस्तू साहित्यिकाची किंवा कलावंताची स्वतःची निर्मिती असते असे मान्य केले तरी तो साहित्यिक त्याचे सत्त्वसुद्धा लोकबंधात्मकतेनेच जगत असतो. म्हणजेच तो 'घटकलोक' असतो. याचा अर्थ असा- कोणतीही साहित्यकृती ही स्थल, काल, परिस्थितीसापेक्ष लोकधारणेचे प्रतिनिधित्व (अपरिहार्य) करणाऱ्या घटक लोकांकडून निर्माण झालेली असते किंवा त्याने निर्माण केलेली असते. याचाच अर्थ घटकलोक अशा कोणाही कलावंताची कलाकृती ही लोकबंधात्मकतेतून प्रकटलेली, साकारलेली सौंदर्यानुभूती असते. तिचे आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन या पातळ्यांवर समीक्षण होत असताना लोकबंधाचे प्रकटीकरण करणाऱ्या त्या भाषिक घटनेच्या आधारेच होणार, हे उघड आहे. ही घटनाही अर्थातच लोकबंधात्मकतेने घडते. थोडक्यात कोणताही साहित्यकृती 'लोक'मधूनच निर्माण होते आणि 'लोक'मध्येच भावते. साहित्यकृतीची 'लोक'मध्ये भावण्याची क्रिया लोकबंधात्मकतेच्या दृष्टिकोनातून उलगडून दाखविणे म्हणजेच लोकबंधात्मक समीक्षा होय.

ज्ञानेश्वरांनी मांडलेला साहित्यविचार स्पष्ट करताना परतत्त्वस्पर्शवाद हा ज्ञानेश्वरांचा स्वतंत्र साहित्य सिद्धांत आहे, हे प्रथम डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी स्पष्टपणाने मांडले आहे. या परतत्त्वस्पर्शवादी भूमिकेतून साहित्याची समीक्षा अधिक संवेदनशीलतेने करता येऊ शकेल, असे स्पष्ट मत विचारात घेऊन साहित्यकृतीतील अक्षर संवेदना आकलित करून घेऊन शब्दांच्या संवेद्यतेतून साहित्यकृतीचे सेंद्रीयत्व तर अनुभवता येईलच; परंतु प्रतिभाजन्य स्वयंप्रकाशित्व अनुभवता येईल, असे डॉ. सहस्रबुद्धे यांना वाटते. ज्ञानेश्वरांच्या या परतत्त्वस्पर्शवादी समीक्षा दृष्टीने साहित्याची समीक्षा होऊ लागली तर साहित्याचा मूल्यमापनात्मक वेधही घेता येतो; कारण परतत्त्वस्पर्शवादी भूमिकेमुळे चिरंतन आनंद देणारे साहित्यच टिकू शकते. याचाच अर्थ ही समीक्षा दृष्टी अक्षरवाङ्मयाचा शोध घेते. अनेक उपयोजित समीक्षा पद्धती मूल्यमापनापर्यंत पोहोचूही शकत नाही. त्या तुलनेतही भारतीय समीक्षा पद्धती साहित्यकलेतील 'स्वत्त्वा'चा शोध घेते व त्याआधारेच साहित्यकृतीचे मूल्यमापन करते. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी 'बालकवींची अक्षरकविता' या शीर्षकाखाली परतत्त्वस्पर्शवादी भूमिकेतून बालकवींची कविता उलगडून दाखविली आहे.

●●●

देशभक्तीपर कवितांचे संकलन

प्रा. जवाहर मुथा

प्राचार्य डॉ. पंडितराव पवार आणि प्रा. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या संपादकत्वाखाली दास्ताने आणि कंपनीने 'तेजाची लेणी' नावाचा एक अभिनव देशभक्तीपर काव्यसंग्रह प्रकाशित करून मराठी संपादन क्षेत्रात एक मोलाची भर घातली आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकर, कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रज आणि शाहीर अमर शेख या कवि-त्रयींच्या श्रेष्ठ देशभक्तीपर कवितांचे हे संकलन सद्य राजकीय व सामाजिक स्थितीला अत्यंत उपयुक्त असे आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर, कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रज आणि शाहीर अमर शेख या तिन्ही कवींच्या कवितांमधून ही जागृती वेळोवेळी जनसामान्यांचे चैतन्य प्रफुल्लित करित आली आहे. या तिन्ही कवींनी आपल्या प्रतिभेला देशभक्तीचे आवाहन करून ज्या काव्यपंक्ती प्रसवल्या व ज्या वीररसाची तेजोमय लेणी साकार केली, ती चिरंतन व शाश्वत आहेत. संपादकद्वयाने या तीन कवींच्या देशभक्तीपर कविता निवडून त्यांचे संपादन करून आणि त्या कवींच्या अशा कवितांवर स्वतःची टिप्पणी देऊन या कवींच्या देशप्रेमाचे चिंतन केले आहे.

एका अर्थाने देशाच्या स्थिती-गतीशी, परिवर्तनाशी नाते सांगणारे असे हे तीन महत्त्वाचे कवी होते. त्यांची एकत्रित अशी नोंद अजूनपर्यंत तरी मराठी साहित्यात कुठे नव्हती. ती नोंद या 'तेजाची लेणी' या पुस्तकात संकलनामुळे झाली आहे. पुणे विद्यापीठानेदेखील या नोंदीचा चट्टिशी उपयोग करून बी.ए., एम.ए. च्या परीक्षांसाठी हे पुस्तक 'संदर्भ पुस्तक' म्हणून मान्यता दिली. प्रा.डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे आणि प्रा.डॉ. पंडितराव पवार यांचे या संकलनामुळे जितके अभिनंदन करावयास हवे, तेवढेच अभिनंदन पुणे विद्यापीठाने या संकलनास संदर्भ पुस्तक म्हणून मान्यता दिल्यामुळे या विद्यापीठाचेही अभिनंदन करणे संयुक्तक ठरेल.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे : माणूस आणि लेखक

प्राचार्य डॉ. पंडितराव पवार, नाशिक

डॉ. सहस्रबुद्धे हे अत्यंत हरहुन्नरी व्यक्तिमत्त्व आहे. गरजूंना, अडलेल्यांना शब्दाने, कृतीने, पैशाने मदत करणे हा त्यांचा पिंडच आहे. ही विद्या ते कोठे शिकले हे माहित नाही. पण अगोदर परोपकार मग स्वतःचा विचार ही त्यांची दानत आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे हे अशा प्रकारचे स्वकर्तृत्वाने मला मोठे झालेले दिसतात. इतरांच्या मोठेपणात त्यांना खरे सुख मिळते. तर इतरांच्या दुःखात सर्वस्वाने ते उडी घेतात. त्यावेळी त्यांचा त्यागही पाहण्यासारखा असतो. असे अनेक अनुभव माझ्यासारख्या अनेकांच्या जीवनात आले असतील. त्यांनी एकाचवेळी २४ नवोदित लेखकांच्या साहित्य प्रकाशनचा 'प्रणवकुंज'सारखा प्रकल्प मोठ्या

अडचणीतून यशस्वी करून दाखविला. त्या साहित्यिकांना साहित्यजगतात उजेडात आणले व स्वतः मात्र दूर राहिले. वनवासी कल्याण आश्रमातील अनेक अनाथ, गरजू मुलांना बौद्धिक, आर्थिक बळ दिले. एवढेच नव्हे, तर त्यांच्या साहित्याचे जे मानधन मिळते तेही ते अशा वनवासी कल्याण आश्रमातील विद्यार्थ्यांसाठी वाटून देतात. डॉ. सहस्रबुद्धे हे हाडाचे कार्यकर्ते तर आहेतच, पण शिक्षकच अधिक आहेत. विद्यार्थी हे खरोखर त्यांनी दैवत मानले आणि कुणास शिक्षणात मार्गदर्शन करणे, कुणाचे जीवनसांगाती शोधून देणे हे कल्याणकारी काम करताना मी त्यांना पाहिले आहे. हे करताना डॉ. सहस्रबुद्धे अष्टावधानी असतात. सर्वदूर त्यांचे ध्यान असते. 'सतत काहीतरी वाचीत जावे आणि दिसामाजी काही तरी लिहावे', हा त्यांचा क्रम सुरू असतो. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे एक शिक्षक. मोठा लोकसंपर्क बाळगणारे आतिथ्यशील गृहस्थ म्हणून जसे सर्वपरिचित आहेत; तसेच एक यशस्वी साहित्यिक, संशोधक, समीक्षक आहेत आणि त्यांच्या साहित्यिकाचा पिंड विशेषतः या 'लोक' मानसातून वावरल्याने अधिक घडलेला दिसतो.

साहित्यनिर्मितीत प्रतिभाशक्ती जरूर महत्त्वाची आहे. परंतु त्याचबरोबर ज्या माणसात आपण वावरतो त्या समाजाच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून आलेले अनुभव घेण्याची क्षमता व ते साहित्यातून उतरविण्याची किमया हीसुद्धा महत्त्वाची आहे. त्यादृष्टीने डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे साहित्य कल्पनासृष्टीच्या भासात्मक चित्रणापेक्षा वास्तवाचे भान असणारे अधिक आहे. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर मी जेव्हा कादंबरी लिहितो, तेव्हा मला 'मातंगी' केवळ रंजक कथानक निवेदित करायचे नसते. मला काही सांगायचे असते आणि मला जे काही सांगायचे असते, ते पात्रांच्या मुखी घालणे मला क्रमप्राप्त असते.

डॉ. सहस्रबुद्धेंच्या इतर कादंबऱ्यांपेक्षा मला त्यांची 'मातंगी' ही कादंबरी विशेष आवडली. डॉ. सहस्रबुद्धे हे लोकमानसात कोणत्याही जातीचा अभिनिवेश न बाळगता 'माणूस' हीच जात मानून कादंबरीचे लेखन करताना दिसतात. घरात सोवळेओवळ्याचे संस्कार असूनही कुटुंबाने या माणसाला सर्व समाजात मुक्तपणे वावरू दिले आणि मला वाटते, यातच डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्यातील लोकमनस्क-व्यापक समाजाचे दर्शन घेऊन वास्तवचित्र रेखाटणारा लेखक घडला असावा. कलापथकात काम करतानाही त्यांना खरा समाज पाहावयास मिळाला. समाजहितासाठी काही चांगले काम करणाऱ्या संस्था त्यांनी पाहिल्या व त्या संस्थांत ते रमले. त्यामुळे 'मातंगी' या कादंबरीत एकच सलग घटना व कथानक नसूनही एक वास्तववादी कादंबरी म्हणून तिचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे; कारण तिच्यातील घटना, प्रसंग, व्यक्ती ह्या वास्तवातील वाटतात. सर्वसामान्य वाचकांना समाजात त्या ठिकठिकाणी भेटतात व आपल्याशी वास्तव संबंध करताना आढळतात. त्यामुळे 'मातंगी' ही कादंबरी मातंग समाजाची असूनही नामदेव कांबळे यांच्या 'राघववेल'सारखी सर्व समाजाची नव्हे, राष्ट्राची राहते. अशा कादंबरीला दलित, ग्रामी, प्रादेशिक यांसारखे कंगोरे गैरलागू ठरतात; कारण त्यांनी "धर्म एकसंघ ठेवा. आपले ऐक्य राहिले की राष्ट्र एकसंघ राहिल. भारतात जन्मलेल्यांचा वेगळा पंथ, धर्म असू शकत नाही. ते सारे सहृदयी संस्कारशील पथिकच होत", अशी फार मोठी अपेक्षा 'मातंगी'तून व्यक्त केली आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्यातील साहित्य शास्त्रज्ञ, लोकसाहित्याचा अभ्यासक, संशोधक त्यांच्या 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार', 'लोकसाहित्य विचार', 'लोकबंध'सारख्या कसदार ग्रंथातून पाहावयास मिळतो. या ग्रंथांना विशेष सन्मान प्राप्त झाले आहेत. ज्ञानेश्वरीतील नेमके साहित्यविषयक ठळक

विचार निवडून, अत्यंत परिणामकारकपणे मांडून चोखंदळ वाचक व जिज्ञासू विद्यार्थ्यांची त्यांनी सोय केली आहे. त्याचप्रमाणे लोकसाहित्याचा विचार करताना त्यांनी त्या क्षेत्रातील पूर्वसुरींचा विचार करून त्यांना गवसलेली लोकसाहित्याची नवी दिशा आणि प्रत्यक्ष सादरीकरणाला असलेले स्थान याचे नव्याने विवेचन केले आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्याकडून ललित साहित्याबरोबर समीक्षाविषयक साहित्याची अपेक्षा बाळगणे आवश्यक ठरते. केवळ लोकसाहित्याच्या एकाच रिंगणात त्यांनी आपली प्रतिभा व श्रम कारणी न लावता आज समाजात स्वातंत्र्योत्तर काळात जीवनमूल्याचा अभाव असणारे अनेक प्रश्न साहित्यात जागा घेण्याचीच वाट पाहत आहेत. अनेक साहित्यकृतींची लोकसाहित्याच्या लोकबंधाच्या समीक्षेप्रमाणे विविध अंगी आस्वादक समीक्षक होण्याची गरज आहे. डॉ. सहस्रबुद्धेंसारख्या ललित व साहित्यशास्त्राची जाण असणाऱ्या साहित्यिकाने याही अंगाला स्पर्श केला आहे. डॉ. सहस्रबुद्धे यांचा वैचारिक आणि कलात्मक पाया मजबूत आहे.

‘अनंत’ एकमेवाद्वितीय कृती

सदानंद मोरे

आपण आणि आपल्या भोवतालचे विश्व यांच्याबद्दल मानवाला पहिल्यापासूनच प्रश्न पडले आहेत. या सर्व प्रश्नांचे मूळ काय? ते कोणी मांडले? त्यांचे प्रयोजन काय? त्यात माणसाचे स्थान काय? अशा प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यातूनच तत्त्वज्ञानाची निर्मिती झाली. विश्वाच्या मुळाशी चैतन्यमय अशी सत्ता असली पाहिजे असे प्राचीन काळी मुनींना वाटले. त्यांच्या विचारांचे सार म्हणजेच बादरायणाचार्यांची ब्रह्मसूत्रे. ब्रह्मजिज्ञासेची पूर्ती करण्यासाठी ब्रह्मसूत्रे लिहिली गेली.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या प्रस्तुत कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती जणू त्या चैतन्यमय सत्तेचे – अनंताचे आत्मचिंतन आहे. अशा प्रकारची कादंबरी कोणी लिहू शकेल अशी कल्पनाही मी कधी केली नव्हती. या एकमेवाद्वितीय कृतीबद्दल त्यांचे विशेष अभिनंदन!

उपनिषदकालीन ऋषी, शंकरादि आचार्य, ज्ञानेश्वर, हेगेल अशा महान विचारवंतांशी नाते जुळवणारी ही कृती मराठीत निर्माण व्हावी याचा मला एक मराठी भाषक म्हणून अभिमान आहे.

अनंत – एक अभिनव प्रयोग

नागनाथ कोत्तापल्ले

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे लिखित ‘अनंत’ ही मराठीतील एक आगळीवेगळी कादंबरी. एक अभिनव प्रयोग. यात व्यक्ती अशा नाहीतच. एकच व्यक्ती आहे, ती म्हणजे ‘अनंत’. हा अनंतही अमूर्त. विश्वचैतन्याचे एक नाव. ज्याचा अंत लागत नाही तो अनंत. हिंदू मिथकांच्या जगातील एक महत्त्वाचे मिथक. एक संकल्पना. सृष्टीत जे जे घडते, ते ते सारे या चैतन्याचेच प्रतिबिंब असते. मग

क्रौर्याचा आविष्कार घडतो तो कसा हा कादंबरीकारासमोरचा महत्त्वाचा प्रश्न. कलियुगात हिंसा, क्रौर्य आणि असहिष्णुता यांनी धुमाकूळ घातला आहे. सर्व जगच चैतन्याचा आविष्कार असेल तर या चैतन्यरूपाला काय म्हणायचे? या प्रश्नाच्या अनुषंगाने अनंताचे आत्मचिंतन सुरू होते. पृथ्वीवरील मानवांचे आणि दानवांचे व्यवहार आणि देव म्हणून ज्यांची प्रतिष्ठापना झाली आहे, त्यांचे देव्हारे होणे असा अंतर्विरोध अनंताच्या लक्षात येतो व या आत्मचिंतनाला गती प्राप्त होते. ही संपूर्ण कादंबरी म्हणजे अनंताचे प्रदीर्घ आत्मचिंतन. मात्र हे आत्मचिंतन रूक्ष नाही. त्याला काव्यात्मकतेची डुब मिळालेली आहे. त्यामुळे कादंबरी अधिकच अर्थपूर्ण होत जाते.

अशी तत्त्वचिंतनपर कादंबरी लिहायची म्हणजे तत्त्वज्ञानाचा सूक्ष्म धांडोळा घ्यावा लागतो. असा धांडोळा डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी घेतलाच आहे. पण तत्त्वज्ञानाचे विविध पदरही निरपेक्षरित्या उलगडून दाखविले आहेत.

अनंत या अमूर्त रूपाला मूर्त रूप देणाऱ्या या कादंबरीची भाषाही अतिशय प्रौढ, गंभीर, काव्यात्म आणि तत्त्वचिंतनाला पेलून धरणारी भारदस्त अशी आहे. ती भारतीय तत्त्वज्ञानातूनच आलेली आहे. त्यामुळे ही कादंबरी वाचनीय तर होतेच, पण वाचकांना चिंतनसन्मुखही करते.

झेप अनंताकडे

प्रमोदभाई शिंदे

कार्यकारी विश्वस्त, मनशक्ती प्रयोगकेंद्र, लोणावळे

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे सरांची 'अनंत' ही कादंबरी म्हणजे, त्यांच्या जीवनातील तत्त्वचिंतनाचे सार आहे. थोड्या विस्ताराने म्हणायचे तर, हे तत्त्वचिंतन म्हणजे केवळ भारतीय तत्त्वज्ञानाचेच नव्हे तर, पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य तत्त्वचिंतकांच्या विचारांचे सूत्र मांडणे आहे. त्यांनी लिहिलेल्या ५० च्यावर ग्रंथांच्या विचारांचे सार कादंबरीत मांडून सरांनी, चिंतनाचे एव्हरेस्ट काबीज केले असे म्हणावेसे वाटते.

डॉ. सहस्रबुद्धेनी ह्या कादंबरीसाठी निवडलेली पार्श्वभूमी खूपच भव्य आणि विस्तीर्ण आहे. थेट विश्वनिर्मितीपासून ते आजच्या विज्ञानयुगापर्यंतचा हा सारीपाट आहे. तरीही सर, वाचकांना विचारांमध्ये बांधून घेत, सूत्रबद्ध वाटचालीने जीवन जगण्याची प्रेरणा देतात. आजच्या विज्ञानयुगातही हे विचार उत्तम मार्गदर्शक ठरतील, असे जाणवते.

ऋषीमुनींनी ध्यानयोगाच्या माध्यमातून सृष्टीचे विशेषत्व जाणले. साधू-संतांनी भक्तीपूर्ण कर्ममाध्यमातून वाटचालीचे मार्गदर्शन केले. आधुनिक शास्त्रज्ञ आणि विज्ञानमहर्षींनी विज्ञानाच्या माध्यमातून थेट 'गॉड पार्टीकल'पर्यंत मजल मारली. या साऱ्यांच्या प्रयत्नांचे सूत्र होते, 'माणूस सुखी झाला पाहिजे'. सहस्रबुद्धे सरांनी या सर्व महनीयांच्या प्रयत्नांचे एकसूत्रत्व या कादंबरीच्या माध्यमातून मांडले आहे. ते म्हणतात, 'योगविज्ञानातून प्रकटलेला हा विज्ञानयोग, मनाच्या माध्यमातून सचिदानंद संवेदीत करू शकेल आणि 'लीलावत् तू कैवल्यम'ची अनुभूति प्रत्येकाला येईल.' यालाच सर 'विज्ञानानंद योग' असे म्हणत आहेत का असे मनात येते.

डॉ. सहस्रबुद्धे सरांनी स्वामी विज्ञानानंद प्रणित शेकडो ग्रंथ आणि मनशक्ती प्रयोगकेंद्र यांचे कार्य

अभ्यासिले आहे. स्वामीजींच्या विचारचिंतनाचे परिशीलन करून त्याचा गाभा या तत्त्वचिंतनरूप कांदंबरीद्वारे मांडला असावा, असे वाटते. डॉ. सहस्रबुद्धे सर म्हणतात, 'कलियुगाच्या प्रथम चरणात स्वामी विज्ञानानंदाची जाणीव ॐ ध्वनीमंडळातून शाद्वरूप स्फुट झाली. हा कलियुगातील द्रष्टा ऋषी, स्वामी विज्ञानानंद, प्रबोधन करीत आहे, सत्याबरोबर राहा, निराशेचे आव्हान ज्ञानाने स्वीकारा, सन्मार्ग सोडू नका. यथाकाल यश तुमची सेवा करील.'

या 'अनंत' विचारांचे चिंतन मानवाला तर्क-वितर्काच्या भोवऱ्यातून सोडवून पैलतीराला जाण्याचा विज्ञानशुद्ध योगमार्ग दाखवील अशी खात्री वाटते.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे सरांच्या या चिंतनरूपाला कृतज्ञ अभिवादन !

तत्त्वज्ञानाचा कलापूर्ण वाङ्मयीन आविष्कार

पूर्णवाद वर्धिष्णु प.पू.अॅड. विष्णुमहाराज पारनेरकर

एकपात्री चमत्कृतीरूप, रहस्य रसपोषक, तरीही अनुक्रमयुक्त असा हा तत्त्वज्ञानाचा कलापूर्ण वाङ्मयीन आविष्कार! प्रत्येक जीवनकला जगण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या वाचकास कथानक समरसतेने वाचताना आनंदाचे डोही डुंबत व पुनः क्षणभराने वर उसळी घेत जीवनदर्शन होत राहते, ही माझी अनुभूती. ही 'अनंत' कादंबरीचा साक्षात्कार प्रत्येक वाचकास निश्चित लाभेल असा विश्वास वाटतो. सिद्धहस्त लेखकाने पुनः प्रत्ययकारी असा हा वाङ्मयीन प्रसाद दसरा दीपावलीची भेट म्हणून दिला आहे. लेखक श्रेष्ठ उपासक व सरस्वतीचे वरदहस्त लाभलेला साधक आहे हे अभिमानाने म्हणावेसे वाटते. ही साक्षात्कारी कादंबरी लिहून त्यांनी साहित्याचे वाचकास व ईश्वरनिष्ठ सारस्वत भक्तास अनुपमेय समाधानाचे धनी केले आहे, त्याबद्दल वाचक लेखकाचे कायम ऋणात राहिल. अशा श्रेष्ठ वाङ्मयीन निर्मितीबद्दल आपले मनःपूर्वक अभिनंदन. आपण मला या लांबच्या प्रवासासाठी दिलेली शिदोरी कायम स्मरणात राहिल. आदरपूर्वक धन्यवाद. सौभाग्यवती वहिनींस आदरपूर्वक नमस्कार.

